



Filozofski fakultet u Zagrebu

Odsjek za povijest

Katedra za hrvatsku povijest

Tomislav Raukar

**SELJAK I PLEMIĆ
HRVATSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA**

Zagreb, 2002.

FF press
Tomislav Raukar
SELJAK I PLEMIĆ HRVATSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA
Zagreb, 2002.

© FF press & Tomislav Raukar, 2002.

Urednik:
Miljenko Jurković

Nakladnik:
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Za nakladnika:
Neven Budak

Jezični savjetnik:
Josip Silić

Grafičko oblikovanje i računalni slog:
Boris Bui

Korektorica:
Jadranka Brnčić

Prelomljeno u fontovima Century Schoolbook i Bodoni.

Naklada:
500 primjeraka

Tisak:
Birotisak d.o.o., Zagreb

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 94(497,5)ⁿ10/14ⁿ:316,34>(075,8)
316,343,3(497,5)(075,8)

RAUKAR, Tomislav
Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja /
Tomislav Raukar. - Zagreb : Filozofski fakultet, 2002.
Bibliografija.

ISBN 953-175-168-4

I. Feudalno društvo -- Hrvatska II. Hrvatska povijest
-- Srednji vijek

420617019

Sadržaj

A) Uvod.....	5
1) Temeljni pojmovi	5
2) Mogućnosti kolegija	6
B) Zemljišno vlasništvo	8
1) Pojam zemljišnoga vlasništva	8
2) Selo i zemljišni posjed.....	8
3) Vrste zemljišnoga vlasništva.....	9
4) Srednjovjekovna Hrvatska i <i>territorium regale</i>	10
C) Ranosrednjovjekovna seoska općina.....	13
1) Gledišta historiografije	13
2) Stvaranje vlastelinstava	15
D) Seoska društva: razvijeni i kasni srednji vijek	17
1) Razvojne smjernice	17
2) Srednjovjekovna Hrvatska	17
3) Selo na komunalnom području: Zadar	19
4) Upravno ustrojstvo sela	21
5) Selo i bratovština	22
E) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.....	25
1) Odličnik i plemić	25
2) Plemstvo i historiografija: Ferdo Šišić.....	25
3) “Plemstvo dvanaestero plemena”: historiografija.....	28
4) “Plemstvo dvanaestero plemena”: vrela.....	33
5) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj: temeljni procesi	36
6) Plemena i vlastela	37
7) Doba staleškoga oblikovanja i uloga kraljevske vlasti	43
8) Zbog čega je sastavljen <i>Qualiter?</i>	48
Bilješke	51
Izvori	61
Literatura.....	62

SELJAK I PLEMIĆ HRVATSKOGA SREDNJOVJEKOVLJA

A) Uvod

1) Temeljni pojmovi

Seljak i plemić, seljaštvo i plemstvo uobičajeni su i najjednostavniji nazivi kojima u historiografiji označavamo dvije glavne društvene skupine u hrvatskom srednjovjekovlju. *Seljak* je (villanus, villicus, colonus, rusticus, laborator, zapator, jobagio) je obrađivač zemljišta, ratar ili vinogradar, a *plemić* (nobilis) vlasnik zemljišnog posjeda i ratnik. Ako bismo im dodali i *svećenstvo* (clerus), dobili bismo trostruku razdiobu srednjovjekovnih društava: oni koji rade (seljak), oni koji ratuju (plemić) i oni koji mole (svećenik).¹

No, društvena zbilja srednjovjekovnoga vremena bila je neusporedivo složenija od takve, posve shematizirane, podjele ljudi u ranosrednjovjekovnim pripovjednim vrelima na europskom Zapadu. Pojmovi su naime *seljak* i *plemić* društveno krajnje složeni, pa njihove zbiljske pravne i gospodarske značajke otkrivamo tek pažljivim razlaganjima o prostornim, staleškim i političkim preduvjetima njihova stvaranja i oblikovanja, u procesima koji se protežu cijelim srednjovjekovljem.

U zbirnom nazivu *seljaštvo* u ranome srednjem vijeku razlikuju se neslobodni *servi* na pridvornim gospodarstvima, u okružjima gradova bizantske Dalmacije, od slobodnih *seljaka* (villani), pripadnikâ seoskih općina koji obrađuju vlastito zemljište. No već na izmaku ranoga srednjeg vijeka društveni položaj seoskih općina, na hrvatskome političkom teritoriju u zaleđu dalmatinskih gradova, počinje se mijenjati. Jedan njihov dio uključuje se u nova vlastelinstva, prije svega crkvenih institucija (samostani, biskupije), koja se stvaraju u drugoj polovici XI. stoljeća, a njihovi pripadnici (*villani*) postaju obrađivači zemljišta na tuđim posjedima.

U razvijenome srednjem vijeku, od XII. stoljeća dalje, društveni položaj seljaštva i seoskih općina u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, od Gvozda do mora, biva sve složenijim. Na seoska područja srednjovjekovne Hrvatske i njezinih županija u neposrednome zaleđu dalmatinskih gradova (Lučka, Sidraška, Primorska) šire se gradski distrikti ili kotarevi, pa selo postaje sastavnim dijelom komunalnoga ustrojstva koje svim pripadnicima čuva osobnu slobodu i obrađivača oranice, kmeta (*villanus*), ili vinograda, težaka (*zapator*, *laborator*), podvrgava komunalnome sudištu, a ne sudskoj vlasti zemljoposjednika.

Seoske općine pak na širem prostoru srednjovjekovne Hrvatske većim se dijelom uključuju u zemljišne posjede hrvatske vlastele ili Crkve, a njihovi pri-

padnici postaju obrađivači (*villani, rustici*) kmetskih selišta, podvrgnuti kmetskim obvezama i sudskoj vlasti feudalca. No dio seoskih općina u Hrvatskoj uspio je i u tome razdoblju, sve do XIV. stoljeća, sačuvati vlastiti, slobodni zemljišni posjed ili *plemenštinu*. U razdoblju konačnoga staleškog oblikovanja u hrvatskim društvima, u prvoj polovici i sredini XIV. stoljeća, ta činjenica postaje osnovicom i preduvjetom nobilitiranja njihovih pripadnika. Nekadašnji slobodni seljaci (*villani*) postaju, uz potporu kraljevske vlasti, plemići (*nobiles*) hrvatskoga kraljevstva. Tako se sloj nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj pridružuje redovima hrvatske vlastele. Tek se stvaranjem nižega plemstva konačno oblikuje širi pojam plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, južno od Gvozda.

Pri tome je važno istaknuti da ni vlasteoski rodovi na feudalnim kneštvima, navlastito južno od Velebita (Bribirci, Nelipčiči), ni niže plemstvo ne nastaju neposrednim poticajem kraljevske vlasti i podjeljivanjem kraljevskih privilegija, koliko god je kraljevska vlast nezaobilazan činitelj njihova staleškog razvoja. Oni su prije svega plod procesâ koji sazrijevaju unutar društava, a kraljevska vlast Arpadovića i Anžuvinaca može samo pratiti njihov razvoj, bilo da podupire bilo da ograničava njihov uspon.

I plemstvo (*maiores, nobiles*) u dalmatinskim gradovima iskazuje jednako tako autohton razvoj, izvan izravna djelovanja političke vlasti, kao i razvoj nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali te dvije plemićke skupine hrvatskoga srednjovjekovlja ipak temeljito razlikuje društvena osnovica na kojoj su nastali. Dok je hrvatskomu nižem plemstvu ishodište seoska općina i slobodni zemljišni posjed ili *plemenština*, plemstvo u dalmatinskim gradovima sastavni je dio urbanoga kontinuiteta između kasne antike i ranoga srednjovjekovlja te složenih procesa komunalnog sazrijevanja.

Posve je suprotan bio razvoj plemstva u srednjovjekovnoj Slavoniji. Čitava plemićka društvena ljestvica, od nižega plemstva (*servientes regis, nobiles*) do velikaških rodova, pokazuje jak, izravan utjecaj kraljevske vlasti Arpadovića i Anžuvinaca.

2) Mogućnosti kolegija

Uvodne su napomene pokazale da pravni položaj srednjovjekovnoga seljaštva i način stvaranja plemstva ovise prije svega o društvenim značajkama područja na kojemu te društvene skupine nastaju. U ocrtavanju društvenoga i pravnoga položaja seljaštva važno je razlikovati istočnojadranski komunalni prostor od kontinentalnoga područja srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije. U razvoju plemstva također gradska područja jadranskih komuna od Hrvatske i Slavonije, ali i razlike između tih dviju kraljevina, prije svega prema opsegu djelovanja kraljevske vlasti na staleško oblikovanje plemstva.

Ograničeni opseg kolegija, dakako, ni na koji način ne može obuhvatiti cjelokupan razvoj seoskih i gradskih društva na hrvatskome prostoru od Drave

do Jadrana i iznimno tipološko obilje njihovih društvenih skupina. Kolegij se nužno mora ograničiti na razmatranje o temeljnim modelima koji najjasnije pokazuju značajke plemstva i seljaštva u hrvatskome srednjovjekovlju. Zbog toga će kolegij prije svega biti usredotočen na jadranski dio hrvatskih zemalja, tj. na srednjovjekovnu Hrvatsku, Dalmaciju i, dijelom, Istru, što znači na dva, po morfološkim, pravnim i političkim značajkama bitno različita društvena područja hrvatske srednjovjekovne povijesti – istočnojadranski pojas komunâ i kontinentalni prostor od Gvozda do jadranske obale.

U samome središtu izlaganja o seoskim društvima bit će seoska općina i njezin razvoj od ranoga do kasnoga srednjeg vijeka. U razlaganju o plemićkim skupinama najveća će pažnja biti usmjerena prema nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, navlastito na prostoru između rijeka Zrmanje i Cetine, premda se, komparacije radi, ne će posve zanemariti ni značajke patricijata u dalmatinskim gradovima.

Da bi izlaganje o toj, u svakome pogledu veoma složenoj, problematici bilo što jasnije i preglednije, tekst ovoga nacрта o temeljnim pojmovima u razvoju seljaštva i plemstva nije opterećen citiranjem vrela i literature. Zato se i upute na vrela i kritičke napomene o historiografskim gledištima nalaze u bilješkama, dodanima na kraju teksta. One čine cjelinu s popisom najvažnijih vrela i literature.

B) Zemljišno vlasništvo

1) Pojam zemljišnoga vlasništva

Zemljište i vlasništvo nad zemljišnim posjedom jedna je od ključnih pojava u razvoju srednjovjekovnih društava. Zemljište na različite načine povezuje cijelo srednjovjekovno društvo i sve njegove skupine, od obrađivača do vlasnika zemljoposjeda, gotovo bi se slikovito smjelo reći – od kmeta do kralja. U srednjovjekovnim društvima bilo bi veoma teško pronaći pojedinca, skupinu ili instituciju za koje bi se moglo utvrditi da nisu ni u kakvoj vezi sa zemljišnim posjedom i agrarnim gospodarstvom. Kmet i težak su, doduše, kao obrađivači oranice ili vinograda, u izravnoj vezi sa zemljištem i zemljišnom proizvodnjom, ali vlasnici zemljišta, u širokoj lepezi od crkvenih institucija i gradskih komuna, preko pripadnika građanstva, plemstva i vlastele, do kraljevske vlasti, pobiru dio zemljišnih prihoda u naravi ili novcu, ili se pak neposredno, kao trgovci, uključuju u promet zemljišnim proizvodima.

Ako bismo ekonomskoj razdiobi prihoda sa zemljišnoga posjeda dodali i društveni, odnosno pravni položaj seoskoga stanovništva na cijelome prostoru od Drave do Jadrana, lako bismo zaključili da je ključno pitanje seoskih društava u srednjemu vijeku bilo: raspolažu li njihovi pripadnici vlastitim zemljištem ili obrađuju zemljišne posjede drugih. Živjeti na vlastitom komadu zemljišta, obrađivati vlastitu oranicu ili vinograd značilo je biti pravno slobodan – točnije, neovisan od bilo kakve ekonomske i sudske vlasti zemljoposjednika. Političko i ekonomsko podvrgavanje seoske općine, njezina zemljišta i njezinih pripadnika, kakvoj drugoj vlasti, bila to vlast plemića, građanina ili svećenika, značilo je gubitak pravne neovisnosti. Pravno slobodan pripadnik seoske općine na taj je način postajao ekonomski i pravno ovisnim kmetom na selištu feudalnoga posjeda.

2) Selo i zemljišni posjed

Premda iz srednjovjekovnoga razdoblja ne postoje gotovo nikakvi podaci prema kojima bi se mogla stvarati predodžba o kvantitativnim omjerima između pojedinih skupina stanovništva u hrvatskome društvu, ipak se smije utemeljeno pretpostaviti da je seljaštvo bilo najbrojniji sloj hrvatskoga stanovništva – naravno, uvažavajući pri zaključivanju razlike između pojasa gradskih društava na istočnom Jadranu i kontinentalnoga područja Hrvatske i Slavonije, s prevladavajućom osnovicom zemljišnih vlastelinstava i seoskoga gospodarstva. Ipak neki podaci, nažalost tek s kraja srednjovjekovnoga razdoblja, upućuju na barem približne broježane omjere između pojedinih skupina stanovništva.

Znameniti popis zadarskoga stanovništva iz 1527. godine upućuje na ovakve omjere: na otočnome dijelu zadarske komune tada je živjelo 6.859 stanovnika,

na kopnenom dijelu 9.109, u gradu unutar bedema 6.903 i u varoši 1.148 stanovnika.² Ni u tome se popisu ne mogu sasvim pouzdano odrediti oni koji žive isključivo od obrađivanja zemljišta i koje bismo mogli nazvati pripadnicima agrarnoga sloja zadarskoga stanovništva, ali su za naše zaključivanje i približni omjeri zanimljivi. Na otočnome i kopnenome dijelu zadarskoga kotara bilo je tada ukupno 15.968 stanovnika. Jedan njihov dio bavio se i drugim zanimanjima (stočarstvom, ribarstvom), ali se uza sve to smije pretpostaviti da je njihova većina živjela od obrađivanja zemljišnih posjeda. Njima svakako valja dodati i stanovnike zadarskoga varoša, u kojemu je bilo nastanjeno pretežno težačko stanovništvo. Dakako, težaka je bilo i u nekim dijelovima grada unutar bedema, pa i njih valja uzeti u obzir. Mogli bismo s najvećim oprezom zaključiti da je na području jedne gradske komune (Zadar) godine 1527. bilo barem dvostruko više agrarnoga stanovništva koje je živjelo od obrađivanja oranice, vinograda ili gajenja stoke od onih koje možemo svrstati u pojam neagrarnoga stanovništva (u rasponu od svećenika i plemića do trgovaca, obrtnika i ribara).

Razumije se, na kontinentalnim područjima Hrvatske i Slavonije omjer između agrarnoga i neagrarnoga stanovništva bio je nedvojbeno znatno veći, pa se čini veoma utemeljenom prije iskazana pretpostavka da je glavnina stanovništva na području hrvatskoga kraljevstva, između Drave i Jadrana, pripadala seoskim društvima.

Tako određenoj društvenoj razdiobi stanovništva na hrvatskome prostoru u srednjem vijeku uspoređan je drugi – nažalost, kvantitativno također pretpostavljeni zaključak: seoski, nedvojbeno prevladavajući, dio stanovništva posjedovao je najmanje zemljišta, odnosno: brojnost seljaštva bila je obrnuto razmjerna opsegu posjedovanja zemljišta. Temeljni, proizvodni sloj hrvatskoga stanovništva pretežno je obrađivao tuđe zemljište, koje je najvećim dijelom bilo u vlasništvu gradske i feudalne, svjetovne i crkvene elite.

3) Vrste zemljišnoga vlasništva

Da bismo mogli razumjeti tako iskazanu razdiobu zemljišnoga posjeda, nužno je pratiti njegov razvoj, barem u najsžetijim napomenama, od ranoga do kasnoga srednjeg vijeka.

Ranosrednjovjekovna vrela upućuju na dvije glavne vrste zemljišnoga vlasništva: 1) kraljevski zemljišni posjed (*territorium regale*) i 2) slobodni posjed seoskih općina ili zajednica (*villa*). Njima se već u ranome srednjem vijeku pridružuju još dvije vrste zemljišnoga vlasništva: 3) posjedi crkvenih institucija (samostani, biskupije) i 4) zemljišni posjedi svjetovne elite (gradski patricijat u dalmatinskim gradovima, pripadnici kraljevskih uglednika u Hrvatskoj, prije svega župani).

Kraljevski zemljišni posjed i posjedi seoskih općina svakako prevladavaju u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali već u tome razdoblju počinje širenje crkvenih

zemljišnih posjeda, dok se svjetovni zemljišni posjed tada tek počinje stvarati. Dvije posljednje vrste zemljišnih posjeda, Crkve i svjetovne vlastele, šire se prije svega na prostore na kojima se nalazio kraljevski zemljišni posjed i područja seoskih zajednica. Kraljevski zemljišni posjed u srednjovjekovnoj Hrvatskoj već je potkraj ranoga srednjeg vijeka bio uvelike smanjen, dok se slobodni zemljišni posjed seoskih općina u tome razdoblju tek počeo postupno stezati. To je proces koji će se dokraja oblikovati u razvijenoj srednjem vijeku, od XII. stoljeća dalje.

Temeljne su smjernice u razvoju zemljišnoga vlasništva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj prema tome: a) smanjivanje kraljevskoga posjeda (*territorium regale*) i slobodnoga zemljišnoga posjeda seoskih zajednica (*villa*) i b) širenje zemljišnoga posjeda svjetovne vlastele i crkvenih institucija. Sličan je bio i razvoj zemljišnoga vlasništva na drugim dijelovima hrvatskoga kraljevstva, na područjima dalmatinskih gradova i u srednjovjekovnoj Slavoniji, ali uz izrazite posebnosti, što znači da u razlaganju o vlasničkoj strukturi nad zemljištem u hrvatskome srednjovjekovlju ne valja zanemariti društvene razlike između regionalnih cjelina ili kraljevina na hrvatskome prostoru.

4) Srednjovjekovna Hrvatska i *territorium regale*

Pitanje o razvojnim značajkama kraljevskoga zemljišnoga posjeda, navlastito o njegovu opsegu, promjenama i ulozi u razvoju hrvatskoga ranosrednjovjekovnog društva, već je od postanka moderne hrvatske historiografije bilo predmetom istraživanja, ali se zaključci nisu mogli znatnije odmaknuti od veoma općenitih predodžbi. Nije bilo moguće pouzdanije odrediti ni odnos između površina zemljišnoga posjeda što je pripadao kraljevskoj vlasti i seoskim općinama, pa je pretpostavljeno da je kraljevski posjed po svoj prilici “zaostajao za teritorijem što su ga prisvojile seoske općine”.³ Razlog je hipotetičnosti jednostavan: ne postoje nikakvi sustavniji podaci o opsegu *territorium regale* u hrvatskome kraljevstvu, a ono što je sačuvano prije svega upućuje na smjernice u razvoju kraljevskoga zemljišnoga posjeda.

Sačuvana vrela upućuju na zaključak da se kraljevski posjed u Hrvatskoj u ranome srednjem vijeku smanjivao kraljevskim darovnicama svjetovnim uglednicima i crkvenim institucijama. Premda isprave koje Trpimirovići izdaju samostanima u gradovima na području bizantske Dalmacije (Zadar) ili hrvatskoga kraljevstva (Biograd), ali i drugim crkvenim ustanovama (splitska nadbiskupija), nisu u svim sadržajnim pojedinostima vjerodostojne, ipak je izvan dvojbe činjenica da su hrvatski kraljevi darivali hrvatske i dalmatinske benediktinske samostane koji su i kraljevskim darovnicama širili svoje zemljišne posjede prema hrvatskome zaleđu.

Podaci o prelaženju kraljevskih posjeda u vlasništvo kraljevih uglednika još su oskudniji od podataka što ih sadržavaju samostanske darovnice, pa je istaknuto

da bi se možda smjelo pretpostaviti da su potkraj ranog srednjeg vijeka čitave županije prelazile u ruke svjetovnih uglednika, primjerice Vinihe Lapčanina kojemu Zvonimir dariva karinsku županiju.⁴ Vjerodostojni podaci, prije svega u *Kartularu Samostana sv. Petra u Selu*, pokazuju da je kraljevski posjed u Zvonimirovu razdoblju već bio uvelike smanjen. Na takav zaključak upućuje spor što ga oko godine 1078. u Šibeniku pred kraljem Zvonimirom vode Splićanin Petar Crni i kraljev ujak Streza. U samostanskom se *Kartularu* kaže:

“Post hæc uero Suinimir rex dederat Stresi avunculi sui totas terras que erant in Masaro, et incipiente a Salona usque Biaki, ut ipse tolleret tributum ab eis”,⁵ tj.

“Poslije toga pak kralj Zvonimir dao je svome ujaku Strezi sve zemlje koje su bile u Mosoru i od Solina do Bijaća da s njih pobire porez.”

Kralj Zvonimir dakle dariva Strezi samo pravo pobiranja poreza u Primorskoj županiji, u Mosoru i na području između Solina i Bijaća, očigledno zato što je na tome dijelu kraljevske Hrvatske sačuvao samo to kraljevsko pravo, dok zemljišni posjedi više nisu bili u njegovoj vlasti. Kada je Streza na temelju kraljeve darovnice pokušao prisvojiti i zemljišta koja je Petar Crni kupio za Samostan sv. Petra u Selu, došlo je do spora u Šibeniku, u kojemu je Zvonimir presudio u korist Petra Crnog.

Zbog toga se čini vjerojatnom pretpostavka da Koloman, kada 1102. godine postaje kraljem Hrvatske i Dalmacije, u Hrvatskoj po svoj prilici nalazi uvelike smanjen kraljevski posjed Trpimirovića. Nije, doduše, prihvatljiv zaključak da je Arpadović u Hrvatskoj bio “stranac” jer na tom dijelu kraljevstva više nije imao kraljevskih zemalja,⁶ ali ni odviše radikalno osporavanje takva zaključka.⁷ U prvome redu, ugarski Arpadovići, koji nose i naslov *rex Croatiae et Dalmatiae*, u Hrvatskoj se nikako nisu mogli smatrati “strancima”, bez obzira na činjenicu da im je kraljevski zemljišni posjed bio skromna opsega i da su u njihovoj vlasti prije svega bili neki tvrđi gradovi. Izraz “stranac” nije primjeren njihovu položaju ugarsko-hrvatskih kraljeva, ali je uza sve to nedvojbeno i druga činjenica: da u Hrvatskoj između Gvozda i jadranske obale Arpadovići nisu mogli organizirati kraljevske županije i da nisu pobirali poreze, prije svega temeljni zemljišni porez, marturinu, kako su to činili u srednjovjekovnoj Slavoniji.

Razvoj Bribirske županije najtočnije ocrtava opseg djelovanja kraljevske vlasti Arpadovića u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Ranosrednjovjekovna kraljevska županija pretvara se u razdoblju Arpadovića u kneštvo Bribiraca. O tome prijelazu svjedoče i nazivi Bribiraca: 1180. godine Miroslav, sin Bogdanca, još uvijek nosi naslov župana (*iuppanus*), ali Miroslavov sin Grgur, prvi istaknuti Bribirac, već oko 1200. ima naslov kneza (*comes*), a tako ga naziva i Toma Arhidakon u *Salonitanskoj povijesti*.⁸

Arpadovićima je preostala samo mogućnost da kraljevskim darovnicama potvrđuju Bribircima vlast u Bribirskoj županiji, kako to 1251. godine čini Bela IV. Kralj zanemaruje činjenicu što Bribirci ne podnose nikakav dokaz da Bribirskom županijom vladaju na temelju kraljevske darovnice – dapače, ne obazire se ni na to što Bribirci izjavljuju pred Belom IV. da su im županiju (*comitatum Brebericensem*) darovali njegovi prethodnici, a njegov otac potvrdio privilegijem, ali da su taj privilegij slučajno izgubili.⁹ Unatoč neuvjerljivoj argumentaciji Beli IV. ne preostaje drugo nego da kraljevskom darovnicom, ako želi sačuvati barem privid o kraljevskoj vlasti i dinastičkom utjecaju u srednjovjekovnoj Hr-vatskoj, potvrdi stvarnu vlast Bribiraca u nekada kraljevskoj županiji.

C) Ranosrednjovjekovna seoska općina

1) Gledišta historiografije

Ustrojstvo društva u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj već je od početaka moderne hrvatske historiografije u sredini XIX. stoljeća bilo predmetom sustavnih proučavanja, navlastito u radovima Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića; ali kako su vrela o seoskim društvima u Hrvatskoj u ranome srednjem vijeku bila veoma oskudna, to se nisu mogla izbjeći više ili manje shematizirana tumačenja. Evo pregleda glavnih gledišta.

Franjo Rački je osnovicom ranog hrvatskog društva smatrao *pleme*, pa se u Hrvatskoj “naselilo jedno pleme uz drugo”. Pleme je, prema Račkome, “u gene-tičkom smislu skup rodova” koji su “stanovali zajedno u selih, te su imali zajedničko ime, zajedničku imovinu i zajedničkog starješinu”, što znači da su rodovi “živili u zadruzi”.¹⁰ Jednostavna predodžba o plemenskome ustrojstvu *pleme* > *rod* > *zadruga* > *selo* nije se mogla potkrijepiti ranosrednjovjekovnim izvornim podacima, pa je nužno zastala na razini zamišljene sociološke sheme.

U gledište o plemenskome ustrojstvu Franje Račkoga Vjekoslav Klaić (1897) unosi teoriju o tzv. socijalnom dualizmu. Nakon doseljenja Hrvata među Slavene, stanovništvo se, prema Klaiću, dijelilo u dvije glavne skupine: a) u “slobodne ili plemenite Hrvate” koji su “podijeljeni na plemena [...] držali svu ili bar najveći dio zemlje” i b) u “neslobodne ljude ili kmetove (*servi*, *ancillae*) koji su živjeli na plemenštinama plemenitih Hrvata”, tj. u podložne Slavene.¹¹ Teorija o “socijalnome dualizmu” u ranom hrvatskome društvu, o plemenitim Hrvatima koji vladaju nad podložnim Slavenima, mogla se osloniti samo na jedan, pogrešno protumačen, podatak u 29. poglavlju djela *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta,¹² ali se unatoč tome dugo održala u hrvatskoj historiografiji, gotovo do sredine XX. stoljeća. Ferdo Šišić u *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925.), doduše, ne preuzima od Vjekoslava Klaića cjelovitu tezu o “socijalnome dualizmu”, pa zanemaruje njezinu bitnu sastavnicu, suprotnost između Hrvata-plemića i Slavena-podložnika, ali prihvaća zaključak da su svi Hrvati, okupljeni u plemenima, plemići.¹³ Ljudmil Hauptmann (1942.) pak izravno se nadovezuje na Vjekoslava Klaića, pa ističe da u “vrelima starohrvatskog doba [...] nema ni jedne jedincate vijesti o slobodnim seljacima; društvo se sastojalo samo od vlastele i podložnika”. Hrvati su, prema Hauptmannu, bili “novi gospodski sloj”, pa su pripadnike hrvatskih plemena “suvremenici zvali još poslije vjekova [...] ‘Σκλαβάρχοντες’, t.j. gospodare S l o v e n i m a”.¹⁴

Istraživački polet hrvatske medijevalne historiografije u 50-im godinama XX. stoljeća i njezino izrazito usmjeravanje prema proučavanju gospodarskoga i društvenoga razvoja unosi temeljite promjene i u predodžbu o ranome hrvatskom

društvu. Napušta se s jedne strane gledište o isključivo plemićkoj pripadnosti Hrvata u ranome srednjem vijeku, kakvo su zastupali Vjekoslav Klaić i Ljudmil Hauptmann, dijelom i Ferdo Šišić, a s druge se strane u istraživanje uključuju i elementi komparativnih postupaka.

O promjeni shvaćanja o ranome hrvatskom društvu svjedoči, primjerice, zaključak Olega Mandića (1952.) da su *villani* u vrelima XI. stoljeća “slobodni pripadnici seoskih općina”.¹⁵ To se gledište prividno ne udaljava znatnije od predodžbi Ferde Šišića o seljaštvu u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj,¹⁶ ali je time istraživanje o društvenome ustrojstvu u Hrvatskoj Trpimirovića bilo usmjereno prema novoj metodološkoj razini, u središtu koje će biti temeljna ranosrednjovjekovna društvena jedinica, seoska općina, a ne plemenitost Hrvata. Novi smjer istraživanja u hrvatskoj historiografiji o ranome hrvatskom društvu vodi u 50-im i 60-im godinama XX. stoljeća od O. Mandića i M. Barade preko M. Kostrenčića do Nade Klaić.

Prvi je novo shvaćanje o ranosrednjovjekovnoj seoskoj općini u Hrvatskoj cjelovito iskazao Marko Kostrenčić u knjizi *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava* (1956.). On u historiografiju unosi komparativne postupke, pa analizom bizantskih vrela nastoji utvrditi društveno ustrojstvo na Balkanskome poluotoku nakon kolonizacije Slavena, o čemu govori tzv. *Zemljoradnički zakon* ili *Nómos georgikós*.¹⁷ Prema Kostrenčiću, “rodovsko-plemenska organizacija, koja se zasniva na krvnom srodstvu” slabila je već u razdoblju doseljavanja Slavena. Pojavljuje se “novi organizacioni element, a to je teritorij” koji je “obuhvaćao sve stanovnike koji su na njemu trajno živjeli, bez obzira na krvno srodstvo ili na podrijetlo od zajedničkog praoca”. Slaveni se nakon naseljavanja na Balkanskome poluotoku organiziraju u “teritorijalne seoske općine”, u kojima “teritorijalni princip sve više triumfira nad personalnim”.¹⁸ Prema “Zemljoradničkom zakonu”, koji opisuje ustrojstvo seoske općine na području Bizanta, svaki je član općine (*georgós* = zemljoradnik, seljak) obrađivao komad zemljišta (*ždrijeb*, *sors*). Kako se u Zakonu za zemljoradnika upotrebljava i drugi termin: *gospodar*, *vlasnik* (*kírios*), Kostrenčić zaključuje da je obrađivač bio vlasnik zemljišta, tj. oranica, vinograda, vrtova, kuća, ali da je “općina kao cjelina sa svim svojim članovima bila načelno smatrana [...] kao vrhovni vlasnik cjelokupnog teritorija seoske općine”.¹⁹ Ustrojstvu bizantske seoske općine, kakva je ocrtana u *Nómos georgikós*, bila je slična i organizacija slaven-skih seoskih općina nakon doseljavanja Slavena na područje rimske provincije Dalmacije, gdje je “u sve većoj mjeri teritorij, a ne krvno srodstvo, povezivao ljude u društvene organizacije”, pa su “teritorijalno blizi susjedi bili uzajamno jače povezani, negoli teritorijalno udaljeni rođaci”.²⁰

Godinu dana nakon Kostrenčića Miho Barada objavljuje knjigu *Starohrvatska seoska zajednica* (1957.), u kojoj je na posve drugačiji način, analizom pravnih spomenika kasnoga srednjeg vijeka, prije svega *Poljičkoga statuta*, nastojao

utvrditi ustrojstvo ranosrednjovjekovnih seoskih općina u Hrvatskoj južno od Gvozda, smatrajući da ti spomenici sadržavaju “prežitke” starohrvatskoga društvenog uređenja.²¹

No, koliko god je u Baradinu postupku bilo korisnih poticaja, ipak je komparativno proučavanje bizantskih vrela, nešto kasnije dopunjeno i člankom Georgija Ostrogorskog “Vizantijska seoska opština” (1961.), bilo osnovicom i gledišta Nade Klaić o seoskoj općini u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. U knjizi *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (1971.) N. Klaić je upozorila da društvene pojave u Hrvatskoj ne možemo promatrati odvojeno od takvih pojava u “neposrednom ili daljem susjedstvu”, jer “u sličnim uvjetima nastaju i slične promjene”. Smatrala je da zbog toga, uz potreban oprez, smijemo upotrijebiti “analogije kao pomoćno sredstvo u otkrivanju historijskih procesa” – dapače, da “položaj Slavena u Bizantskom Carstvu nakon doseljenja omogućuje da ispunimo prazninu koju za to razdoblje hrvatske povijesti ostavlja historijski materijal”. Zbog toga i u hrvatskim zemljama moramo pretpostaviti “stvaranje seoskih ili teritorijalnih općina kao osnovnih organizacijskih jedinica Slavena nakon dolaska na Balkan”. Postupno je “pobjeđivao novi, teritorijalni princip udruživanja”, a individualno vlasništvo nad zemljom bilo je razlogom da se “uz rodaka našao doskora i stranac”, pa “pravo otuđivanja zemlje razara pomalo krvne zajednice”. Raspadanje seoske općine, prema Nadi Klaić, “prati stvaranje vlastelinstava”, koji postupno nastaju “unutar seoske općine”.²²

2) Stvaranje vlastelinstava

Ni komparativna istraživanja bizantske i hrvatske seoske općine u ranome srednjem vijeku ni Baradino traganje za starohrvatskim “prežicima” u ranosrednjovjekovnim pravnim spomenicima ipak nisu mogli prevladati temeljnu prepreku – oskudicu izvornih podataka o hrvatskome selu. Vrela, prije svega u samostanskim kartularima, postaju iscrpnija tek u sredini i drugoj polovici XI. stoljeća, pa i naše predodžbe o seoskoj općini bivaju određenijima tek na izmaku ranoga srednjeg vijeka. Uza sve to ni historiografija nakon Nade Klaić nije pokazivala veće zanimanje za proučavanje ranoga hrvatskog društva. U najiscrpnijoj sintezi o ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nakon Nade Klaić, u knjizi Ive Goldsteina *Hrvatski rani srednji vijek* (1995.), ustrojstvo seoske općine tek je usputno spomenuto.²³ Iznimkom je bio samo rad Nevena Budaka “Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara sv. Ivana biogradske” (1990.), rezultate kojega prenosi i u svoju knjigu *Prva stoljeća Hrvatske* (1994.). Autor ističe da su “zemlju većinom obrađivali slobodni seljaci unutar seoske općine” i da je “vjerojatno tek 11. sto-ljeće vrijeme kada se stvaraju novi oblici odnosa u agraru”. Samostanski kartular ili *Policorion* “poznaje ih pod imenom villani”, žive u selima, “raspoložujući slobodno svojom

zemljom”, a njihovi posjedi “nazivani su alodijima”. Oslanjajući se na podatke iz Kartulara Samostana sv. Petra u Selu o servima koji postaju radnom snagom na samostanskom pridvornom gospodarstvu, ističe da je “11. stoljeće vrijeme pretvaranja slobodnih seljaka u ovisne”.²⁴

Seosku općinu u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj prema tome upoznajemo tek u času kad vrela počinju svjedočiti o kriznim pojavama u njezinu razvoju. Stvaranje samostanskih vlastelinstava, s ishodištima u gradovima bizantske Dalmacije (Zadar, Split) i kraljevske Hrvatske (Biograd), utječe na ustrojstvo seoskih društava u gradskome zaleđu, i to na dva načina. S jedne strane posjedi seoskih općina (*villa*) uključuju se u nova samostanska vlastelinstva, što općine i njihove pripadnike dovodi u podložan položaj spram samostana, vlasnika posjeda (Sv. Ivan u Biogradu), dok s druge strane, osiromašeni članovi općinâ iz egzistencijalnih razloga postaju *servi* na pridvornome gospodarstvu (Sv. Petar u Selu kod Splita).

Pa ipak, uza svu oskudicu izvornih podataka i postupno zamiranje historio-grafskoga zanimanja za hrvatsko selo, dosadašnja istraživanja upućuju na ne-prijeporan zaključak: temeljna organizacijska forma na hrvatskome selu u ranome srednjem vijeku bila je seoska općina ili *villa*, koju tvore njezini slobodni pripadnici ili *villani*. Tek potkraj ranoga srednjeg vijeka istočnojadranska gradska društva počinju postupno podvrgavati slobodne seoske općine širenju vlastitih zemljišnih posjeda. Pri tome je važno upozoriti da je prostor promjenâ u ustrojstvu seoskih društava u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, o kojemu svjedoče samostanski kartulari, ograničen na neposredna zaleđa gradova. Podalje od gradskih područja ili *agera*, na hrvatskome političkom teritoriju, u Lučkoj ili Sidraškoj županiji, razvoj seoskih općina ima drugačije, složenije značajke, koje izvorna građa od XII. stoljeća počinje sve jasnije osvjetljavati.

D) Seoska društva: razvijeni i kasni srednji vijek

1) Razvojne smjernice

Krizni procesi, o kojima potkraj ranoga srednjeg vijeka svjedoče samostanski kartulari, od XII. stoljeća djeluju sve jače na seoske općine u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Prodiranje svjetovnoga i crkvenoga zemljišnog posjeda iz dalmatinskih gradova prema hrvatskome zaleđu biva sve jačim, dok se dio seoskih općina uključuje u kneštva hrvatske vlastele, pa njihovi pripadnici po-staju ovisni kmetovi na njihovim zemljišnim posjedima. I stvaranje kneštava i širenje zemljišnih posjeda iz gradskih središta na obali pokazuje da se postupno pogoršava gospodarski i pravni položaj seoskih društava u Hrvatskoj. Unatoč tome seoska općina i njezini pripadnici, bilo da su uklopljeni u distrikte dalmatinskih gradova bilo da ostaju na hrvatskome političkom području, na koje se proteže jurisdikcija ugarsko-hrvatskih kraljeva, čuvaju sve do kraja srednjega vijeka značajke, barem ograničene, društvene zasebnosti. Bez obzira na brojne razlike u ustrojstvu seoskih društava na pojedinim regionalnim dijelovima hrvatskoga kraljevstva od srednjovjekovne Slavonije do kotareva dalmatinskih gradova, ili na feudalnim posjedima u Istri, smije se zaključiti da je na čitavome prostoru od Drave do Jadrana seoska općina prepoznatljiva vrsta u le-pezi srednjovjekovnih društava, s više ili manje razvijenim oblicima samoupravne organizacije, o čemu svjedoče i nazivi vrelâ: *komun*, *universitas*, *fraternitas*, *posoba* itd.

Ili drugačije: premda se u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, prije svega južno od Velebita, od kraja ranoga srednjeg vijeka počinje razarati slobodna seoska općina i postupno smanjivati broj ljudi koji obrađuju vlastito zemljište, što znači da se smanjuju površine, na kojima postoje slobodni seljački posjedi, ipak je seoska općina i dalje, kroz razvijeni i kasni srednji vijek, temeljni oblik društvenoga organiziranja na seoskim područjima. U ustrojstvu seoskih društava u tome su razdoblju sve primjetnije gospodarske i staleške razlike između njihovih pripadnika, od kojih većina postaje obrađivačima zemljišta na svjetovnim i crkvenim vlastelinstvima, ali je seoska općina unatoč tome i u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku, od XII. stoljeća dalje, nezaobilazna osnovica društvenoga razvoja u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

2) Srednjovjekovna Hrvatska

Promjene u gospodarskome i pravnome položaju seoskih općina u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku (XII. do XV. st.) vrela najbolje ocrtavaju na onim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, južno od Velebita, između Zrmanje

i Cetine, na kojima se hrvatski politički teritorij izravno dodiruje i postupno prožimlje s komunalnim područjima dalmatinskih gradova. Svjetovni i crkveni zemljišni posjed, oslonjen na pomicanje granica komunalne jurisdikcije, širi se na hrvatsko zaleđe i steže prostor slobodnih seoskih općina. No na svim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske sukob s komunalnom jurisdikcijom dalmatinskih gradova nije bio jednako jak, niti je izazivao jednako jake promjene u ustrojstvu seoskih općina. Najblaži je bio u gradovima s velikim distriktualnim područjem (Zadar), gdje je i širenje gradskoga zemljišnog posjeda bilo lakše, najoštrij u onima s malom površinom komunalnoga teritorija (Split). Najraniji od njih jest sukob između splitske crkve i omiških Kačića oko zemljišnih posjeda u Mosoru, koji 1180. godine završava pogibijom splitskoga nadbiskupa Arnira (Rajnerija).

Prema ispravi od 15.VI.1103., kralj Koloman je Splitskoj nadbiskupiji potvrdio brojna sela i posjede (villas et possessiones), između ostaloga i:

*“villam Syrenine, Gete, Tugari, Asseti [...] cum servis et ancillis et eorum posteris”*²⁵, tj.

“selo Srinjine, Gata, Tugare, Osič [...] sa servima i ancilama i njihovim potomcima”,

dakle sela u Poljicima. Teško je reći otkad je Splitska nadbiskupija posjedovala ta sela, ali valja upozoriti da je ta Kolomanova isprava, po svoj prilici, krivotvorena u 60-im godinama XII. stoljeća, u razdoblju sporova između Splitske nadbiskupije i omiških Kačića oko tih posjeda.²⁶ Bizantski car Emanuel Komnen piše u ožujku 1180. godine namjesniku Rogeriju da je obaviješten od splitskoga nadbiskupa Arnira da stanovnici toga kraja i nemali broj Kačića drže posjede u Srinjinama koji pripadaju splitskoj crkvi, pa mu zapovijeda da povede istragu o tome u nazočnosti nadbiskupa Arnira i lokalnoga stanovništva te Kačića i da te posjede, ako se spominju u privilegiju, vrati splitskoj crkvi.²⁷ Kad je nadbiskup Arnir pokušao osobno u Mosoru utvrditi posjede Splitske nadbiskupije, Poljičani i Kačići, na čelu s knezom Nikolom, kamenovali su ga, čemu Toma Arhidakon posvećuje jedno dojmljivo poglavlje u svojoj “Salonitanskoj povijesti”.²⁸

Epizoda s nadbiskupom Arnirom upućuje na oštrinu sraza između dalmatinskoga grada i hrvatskoga zaleđa oko vlasništva nad zemljišnim posjedima i seoskim općinama u drugoj polovici XII. stoljeća. No u sporovima sa seoskim zaleđem nije sudjelovala samo splitska crkva, nego i gradska zajednica, o čemu svjedoči sukob Splićana sa stanovnicima sela Ostroga, na graničnome dijelu splitskoga i trogirskoga teritorija. Prema Tomi Arhidakonu, u selo Ostrog oko 1225. godine provaljuju “neki Hrvati Toljen, Vučeta, sinovi Butkovi, sa svojim rođacima” koji su se tu željeli nastaniti, tvrdeći da su oni “subaštini (coheredes) istoga mjesta”. Splićani pod vodstvom kneza Petra iz Huma napadaju Hrvate u Ostrogu i odnose pobjedu.²⁹ Premda Toma Arhidakon kaže da su Hrvati “provalili” u Ostrog, dakle da su oni došljaci i osvajači seoskih zemalja, njegova tvrdnja nije točna, jer je osporava mirovni ugovor između Trogira i Splita te

sâm tekst *Salonitanske povijesti*. Prema miru između Trogira i Splita iz godine 1277., selo Ostrog sa svim svojim zemljištima vraća se

“omnibus illis commorantibus Spaleti vel Tragurii qui vulgariter lingua sclavonica dedigi appellantur”,³⁰

tj.

“svima onima koji borave u Splitu ili Trogiru i koji se u vulgarnom slavenskom jeziku nazivaju dedićima”.

Izričaj *dedigi* (*dedići*, *didići*), upotrijebljen ovdje za stanovnike Ostroga, sâm po sebi pokazuje da je riječ o skupini ljudi koji posjeduju vlastiti zemljišni posjed.³¹ Ostrožani su bili pripadnici seoske općine i baštinici zemljišnih posjeda koji su širenjem trogirskoga i splitskoga distrikta na prostor kraljevske Hrvatske potpali pod komunalnu jurisdikcija Trogira i Splita. Da Ostrožani nisu bili došljaci, nego vlasnici baštinskih posjeda, pokazuje i tekst *Salonitanske povijesti*. Toma Arhiđakon ističe da Splitsani, pošto su zauzeli utvrdu u Ostrogu i porušili seosku crkvu,

“effoderunt sepulcra, extumulantes ossa progenitorum eorum, sparsim ea proiecerunt in campum; quatenus ius nullum eiusdem uille aliquando uendicarent”,

tj.

“iskopaju grobove izbacujući van kosti njihovih pređa, rasuto ih pobacaju po polju da ne bi nikada isticali nikakvo pravo nad onim selom”.³²

Ostrožani su, prema Tominu tekstu, a i prema izrazu *dedigi*, u sredini prve polovice XIII. stoljeća bili baštinici djedovskih imanja, a Ostrog seoska općina (*villa*) u kojoj su živjeli i njihovi pređi. Kada su pružili otpor podvrgavanju splitskoj komuni, poraženi su u sukobu sa Splitsanima, ali im je u drugoj polovici XIII. stoljeća napokon ipak priznato pravo na baštinske posjede.

3) Selo na komunalnome području: Zadar

Primjeri nadbiskupa Arnira (1180.) i sela Ostroga (oko 1225.) pokazuju s koliko oštine gradska društva s ograničenim mogućnostima širenja distriktnoga područja (Split) nastoje podvrgnuti komunalnoj vlasti seoske općine u hrvatskome zaleđu. Zadar je pak suprotan primjer gradske komune s neusporedivo pogodnijim geomorfološkim preduvjetima širenja komunalnoga teritorija. Zadar od XII. do XV. stoljeća širi gradski distrikt prema hrvatskome zaleđu i Lučkoj županiji, i to prije svega ekonomskim putem, stjecanjem zemljišnih posjeda, koji se tek nakon toga postupno uključuju u politički pojam teritorija zadarske komune. Prodor gradskoga zemljišnog posjeda prethodi pomicanju političkih granica komune.³³

Širenje zadarskoga distrikta unosi promjene u društveno ustrojstvo seoskih općina. Većina njihovih zemljišta postupno se uključuje u zadarski svjetovni i crkveni zemljišni posjed, a *villa* ili *selo* postaje njihovim nerazdvojivim sastavnim dijelom. Nekadašnji posjednici vlastitih zemljišta postaju *kmetovi* ili *villani* na posjedima zadarskih građana ili Crkve, odnosno, po pravnom položaju *distrik-tualci* (*districtuales, homines*) zadarske komune.

Ipak, svi stanovnici zadarskoga distrikta nisu postali kmetovi ili težaci na zadarskim crkvenim ili svjetovnim posjedima. Sve do kraja srednjega vijeka i na zadarskome komunalnom području sačuvao se sloj vlasnika slobodnoga zemljiš-nog posjeda, bilo da su to pripadnici pojedinih hrvatskih plemena u kop-nenom zaleđu bilo skupine stanovnika na otočnome dijelu zadarskoga teritorija.

Zadarski statut, odnosno njegove Reformacije, stoga u XV. stoljeću razlikuju dvije skupine stanovništva na zadarskim otocima. Prvoj skupini pripada *insu-lanus seu villanus qui in insula sedet super territorium alicuius civis Jadre*, tj “otočanin, odnosno kmet koji je na otoku naseljen na zemlji nekog zadarskog građanina”, drugoj *insulanus* koji ima *suum proprium terrenum*, dakle stanovnik otoka koji ima “svoje vlastito zemljište”.³⁴ Da su Reformacije Zadarskoga statuta točno ocrtavale posjedovnu strukturu na otočnom dijelu distrikta, pokazuju podaci iz zadarskoga notarijata.

U jednom notarskom dokumentu iz godine 1491. koji govori o zemljištima u Sali na Dugom otoku, spominju se s jedne strane oni *qui sunt didichi et habent suas proprietates in Sale*, dakle “oni koji su didiči i imaju vlastita zemljišta u Sali”, s druge otočani *habitantes in Salle pro villicis aliorum*, dakle “oni koji stanuju u Sali kao kmetovi drugih”.³⁵

I zadarske Reformacije i notarski spisi točno razlikuju dvije skupine stanov-ništva na zadarskim otocima, a glavni je kriterij razlikovanja posjedovanje vlastitoga zemljišta. Oni koji nemaju vlastito zemljište jesu *kmetovi* (*villani*) na zemljištima zadarskih građana, oni koji zemljište imaju, prema notarskome dokumentu iz 1491., jesu *didiči* (*didichi*). I jedan notarski dokument iz 1476. pri određivanju zemljišnih međa u Sali na Dugom otoku ističe da se sa sjevero-istočne strane (de borea) nalaze *didichi de dicta insula*, tj. “didiči toga otoka”.³⁶

Zadarski notarijat pokazuje da se sloj tzv. “slobodnoga” seljaštva na zadarskim otocima sačuvao još i u drugoj polovici XV. stoljeća i da se za nj upotrebljavao naziv *didiči*. U vrelima s dalmatinskoga područja izraz *dedighi* ili *didichi* prema tome pratimo od XIII. do XV. stoljeća, a na zadarskim otocima i do XVIII. stolje-ća, redovito označavajući skupine ljudi koji su uspjeli sačuvati vlastito zemljište, slobodno od jurisdikcije bilo kojega drugoga zemljišnog vlasnika.

Sačuvana građa ne omogućava točniji odgovor na pitanje: koliki je bio udio “slobodnoga” zemljišnog posjeda na otočnom dijelu zadarskoga distrikta jer su podaci nepotpuni i nesustavni, ali se utemeljeno smije pretpostaviti da je većina stanovništva obrađivala posjede drugih, što znači da su pripadali onoj

skupini obrađivača zemljišta koje zadarski statut određuje pojmom *villani*, dakle, kmetovi ili težaci.

4) Upravno ustrojstvo sela

No premda je zadarsko selo gospodarski podvrgnuto gradskom središtu komune, pa kmetovi ili težaci obrađuju tuđe oranice i vinograde, ipak je ono sve do kraja srednjega vijeka sačuvalo primjetne značajke upravne i društvene zasebnosti, i to na dvije razine, s uporištima izvan i unutar seoske općine. Selo na zadarskome distriktu s jedne strane postaje jedinica političke uprave, u vrelima označena nazivima *sučija* (*judicatus*), *liga* i *posoba*, koju organizira komunalna ili mletačka vlast. S druge se strane selo okuplja oko svoje bratovštine (*fraternitas*) koja nastaje unutar njega, potaknuta vjerskim duhom, ali i socijalnim ciljevima. Obje se te razine prožimaju i dopunjuju, oblikujući društveno ustrojstvo zadarskoga sela.

Prvi podaci o upravnoj organizaciji sela na zadarskome području potječu iz sredine XIV. stoljeća. Godine 1354. u jednome se ugovoru spominje “sudac otoka Oliba” (*iudex insule Aluibi*).³⁷ Da institucija suca (*iudex*) nije tada postojala samo na otočnome, nego i na kopnenome dijelu zadarskoga distrikta, pokazuje ugovor iz 1386., u kojemu sudac sela Raštana kupuje neko zemljište.³⁸ U drugoj polovici XIV. stoljeća zadarski je distrikt bio podijeljen na *sučije* (*judicatus*), na čelu sa sucima (*judices*). Njihov najvažniji zadatak bio je izvršavanje obveza sučije, dakle zadarskih sela, prema komuni. Iz odredaba zadarskoga vijeća od 12.XI.1374. vidi se da je na zadarskim otocima bilo 18 sučija i da su one bile dužne osigurati zadarskoj komuni 21 veslača (*homines a remis*) na općinskoj galiji.³⁹

U sredini XV. stoljeća dužnost seoskih sudaca uklopljena je u novi mletački upravni sustav na zadarskome teritoriju što su ga činile tzv. *lige* i *posobe*. O novoj upravnoj organizaciji na zadarskome teritoriju svjedoči dokument pod naslovom *Forma privilegiorum ligarum comitatus Jadrae* (Oblik povlastica liga zadarskoga kneštva), što ga je mletačka uprava 1455. uključila u Reformacije Zadarskoga statuta.⁴⁰ Prema toj odredbi *lige* su bile udruge više sela na kopnenom dijelu zadarskoga distrikta, dok su *posobe* bile skup stanovnika ili seoskih glavara u svakome selu. Glavni im je zadatak bilo održavanje reda na području lige i sprječavanje krađa i pljački što ih u zadarskome distriktu čine “ne samo vanjski Morlaci, odnosno Vlasi, nego i naši distriktualci”. Na čelu selâ, u sklopu lige, bili su *suci* koji su imali pravo izricati presude u građanskim parnicama, ako vrijednost spora nije prelazila iznos od pet mletačkih libara. U slučaju krivičnoga prijestupa na području lige svaki stanovnik selâ bio je “dužan pohitati u pomoć onima koji su pretrpjeli štetu te progoniti tate i zločince”.

Mletačka je uprava na taj način već postojeću organizaciju *sučija* i seoskih *sudaca* na zadarskom teritoriju prilagodila vlastitim ciljevima. Selo je zadržalo neke samoupravne nadležnosti, a seoski su *suci* jamčili održavanje reda. Na području vranskoga distrikta, koji je bio sastavni dio šireg zadarskoga teritorija, mletačka je uprava 1454. godine potvrdila tzv. *Vransko običajno pravo*, i to na molbu *suca (iudex)* u podgrađu Vrane te stanovnikâ (*homines*) vranskih sela mletačkoj vladi da im odobri “*capitula suorum privilegiorum suarumque litterarum et consuetudinum*”, tj. “članke njihovih povlastica, isprava i običajnog prava”.⁴¹ Taj zbornik običajnog prava (*consuetudo*) ocrta seosko društveno ustrojstvo na području Vrane. Njegove odredbe s jedne strane utvrđuju obveze kmetova prema vlasniku zemljišta i mletačkoj upravi, ali s druge strane i nji-hova prava. Neke odredbe upućuju na još višu samoupravnu razinu od one što je imaju *lige* u zadarskome distriktu. Prema članku 7., *posobe* u vranskome distriktu, po svojoj prilici skup seoskih glavara, smjele su kažnjavati prekršitelje u sporovima do vrijednosti od 10 mletačkih libara. Članak 19. pak štiti siromašne i bolesne kmetove, određujući da ako bi “neki nevoljni kmet pao u bolest ili siromaštvo, pa ne bi mogao obrađivati vinograde, bilo sam bilo uz pomoć neke druge osobe, tri uzastopne godine”, vlasnik vinograda ne smije ga u tome roku otjerati, odnosno oduzeti mu vinograd.⁴²

4) Selo i bratovština

Institucija *ligâ* i *posobâ* na zadarskome teritoriju u XV. stoljeću, u tom sklopu i uloga seoskih sudaca (*iudex*), utvrđena u Reformaciji Zadarskoga statuta *Oblik povlastica liga zadarskoga kneštva* (1455.) i u *Vranskome običajnom pravu* (1454.), oslanjala se na starije, predmletačko upravno ustrojstvo u zadarskome distriktu, dijelom i na običajno pravo, pa je po tome izražavala i društvene interese seoskoga stanovništva, ali je, uza sve to, mletačka vlast toj instituciji ipak prvenstveno namijenila upravno-političku ulogu održavanja reda u zadarskome zaleđu. Zbog toga je usporedo s tim oblikom samoupravne organizacije, koji je usmjeravala mletačka vlast, u selima na zadarskome teritoriju, kao i općenito u seoskim društvima na istočnoj obali Jadrana, od Istre do Dubrovačke Republike, postojao i drugi sloj seoskih institucija koje se stvaraju unutar samih društava i koje vrela najčešće označavaju nazivima *universitas* (općina, zajednica) ili *fraternitas* (bratovština).

Seoske zajednice i bratovštine bile su integralni dio društvene svakodnevice, pa su se brinule za neposredna materijalna i duhovna dobra svojih pripadnika. Zajednica (*universitas*) otoka Oliba prodaje, na primjer, 1450. godine polovicu gonjaja loze, koju joj je oporučno prepustio jedan njezin član, radi kupnje zvo- na za crkvu sv. Stošije na tome otoku.⁴³ Zajednica sela Varikašane (*universitas hominum ville Varichasane*), na kopnenome dijelu zadarskoga distrikta, uzimlje

u zakup izvor vode na rok od 29 godina.⁴⁴ Bratovština (*fraternitas*) pak sela Tršci (*fraternitas totius ville Tarcice*) kupuje glagoljski misal za 86 mletačkih libara.⁴⁵ Te su seoske ustanove prema tome mogle sklapati pravne poslove, posjedovati nekretnine, vlastitim novčanim sredstvima podmirivati zajedničke potrebe njihovih pripadnika.

Seoske bratovštine na istočnome Jadranu takvim djelovanjem iskazuju nužnost društvenoga zajedništva i uzajamne pomoći članova općine. Da bi mogle ostvarivati svoju društvenu ulogu, morale su imati i vlastito upravno ustrojstvo, koje je bilo utvrđeno u pravilima bratovštine ili *matrikuli*. Prema pravilima bratovštine Gospe od Dilata u Kaštel Sućurcu u dijelu današnjih Kaštela koji je u kasnome srednjem vijeku pripadao splitskome distriktu, napisanim hrvatskim jezikom, bosančicom, između 1515. i 1545., na čelu su bratovštine bili *župan* s dvama *sucima*. Članovi bratovštine ili bratimi bili su dužni pomagati druge bratime, za života ili prilikom smrti. Ako bi koji član bratovštine umro, bratimi su bili dužni otići po njegovo mrtvo tijelo kopnom 50 milja, na moru neo-graničeno daleko. Bratovština je istodobno čuvala red na svojem području i strogo kažnjavala krivične prekršaje svojih pripadnika. Ako bi koji bratim počinio krađu, a ukradeni je predmet vrijedio više od 12 mletačkih libara, razarala mu se kuća, a on bi bio protjeran iz sela.⁴⁶

Navedeni primjeri pokazuju da je mletačka uprava u Dalmaciji u XV. stoljeću dijelom sama poticala i organizirala seosku samoupravu, a dijelom dopuštala samostalno organiziranje seoskih društava. Dapače, Venecija je dopuštala da seoske općine iskazuju i svoje zajedničke društvene zahtjeve, katkad i u samome državnom središtu, u Mlecima. Godine 1452. predstavnici zajednica (*universitatum*) u selima novigradskoga distrikta, tada u okviru širega zadarskog teritorija, imenuju opunomoćenika da ih zastupa u Veneciji radi osiguravanja njihovih interesa i *pro conservatione antiquarum consueudinum in dicto districtu castri Novigradi hactenus observatarum*, tj. radi "čuvanja starih običaja, koji su se dosad održavali u distriktu novigradske utvrde".⁴⁷ Notarski dokument ne kaže točnije o čemu je predstavnik novigradskih seoskih zajednica trebao govoriti i što zastupati u Mlecima, ali već i činjenica da su u središtu njegova poslanstva bile *antique consuetudines* pokazuje da je zadarsko selo do kraja srednjega vijeka sačuvalo izrazitu društvenu zasebnost.

Sačuvana građa o seoskim zajednicama i bratovštinama, prije svega zbornici običajnoga prava, pravila bratovština i dokumenti notarijata, o crtavaju složenost svakodnevne seoskih društava na istočnome Jadranu u kasnome srednjem vijeku. Njihovi su pripadnici, doduše, uglavnom živjeli na tuđemu zemljištu, obrađivali oranice i vinograde svjetovnih i crkvenih zemljovlasnika, ali su unatoč tome seoske općine iskazivale primjetnu razinu zasebnosti i društvenoga zajedništva. Novo zvono ili glagoljski misal za seosku crkvicu mogli su se steći samo zajedničkim naporom čitave zajednice, jer bi u protivnom, ako pripadnici

sela ne bi iskazivali osjećaj zajedništva, tako skupi predmeti, nužni u opremi seoske crkve i u njezinoj liturgiji, bili nedostižni. Koliko je težnja za umjetničkom opremom crkve i individualizacijom općine u kasnom srednjem vijeku bila jaka, pokazuje iznimni primjer istarskoga Berma.

Beram je, prema Branku Fučiću, doduše, “uvijek bio grad”, ali su njegovi stanovnici uza sve to “uvijek bili seljaci”. Njihova bratovština sv. Marije dovodi majstora Vincenta iz Kastva da im, sa svojim suradnicima, 1474. godine freskama oslika zidove bratovštinske crkve sv. Marije “na Škrilinah” pokraj Berma. Beramci, navlastito *župan* beramske bratovštine, nisu se samo brinuli za ispunjavanje svih obveza (tlaka, novčana i naturalna podavanja) prema pazinskome feudalnom gospodaru, nego i za likovnu opremu njihove crkve i duhovni svijet svojih pripadnika.⁴⁸

Seoska se društva na istočnome Jadranu u kasnome srednjem vijeku daleko razvijaju između ovisnosti i individualizacije. Njihovi su pripadnici bili ekonomski ovisni od vlasnikâ zemljišta na kojemu su živjeli, ali se u njihovoj svakodnevnici ekonomskoj ovisnosti suprotstavljao jak osjećaj zasebnosti, koji se, možda najizrazitije, iskazivao u njegovanju tradicijske kulture i različitih oblika duhovnosti.

E) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj

1) Odličnik i plemić

Kao i skup pojmova “selo/seljak/seljaštvo” i pojam “plemstvo” složena je i društveno višeznačna pojava hrvatskoga srednjovjekovlja, a njegov postanak i razvoj jedna od ključnih sastavnica u razvoju hrvatskih društava. Da bismo mogli odrediti pojmove *plemić* i *plemstvo*, nužno je pratiti i tumačiti složene procese, u kojima se, u stoljetnim trajanjima, oblikuje plemstvo kao staleški jasno određena društvena skupina. U takvu je nastojanju nužno imati na umu temeljne kriterije takva istraživanja, prije svega: a) razlike između prostorne i društvene osnovice, iz koje raste i postupno se razvija plemstvo, tj. razlike između istočnojadranskoga pojasa gradskih društava i kontinentalnoga prostora Hrvatske i Slavonije; b) razlike između pojmova “odličnik” i “plemić”, napose važne u razlaganju o plemstvu na području kraljevske Hrvatske, južno od Gvozda. Razlikovanje, primjerice, između društvenih pojmova “odličnik” i “plemić” otežava činjenica što vrela i za jedan i za drugi pojam često upotrebljavaju isti izraz – *nobilis/nobiles*. To znači da je *nobilis* i ranosrednjovjekovni uglednik na kraljevskome dvoru Trpimirovića i pripadnik staleški određenoga plemstva, bilo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bilo u gradskim društvima na istočnome Jadranu.

Raspon pojmova “odličnik” > “plemić” podrazumijeva uvažavanje kategorije razvoja društava i društvenih skupina. A u pokušaju da protumači značajke srednjovjekovnih društava, prije svega činjenicu o dubokim razdiobama i nejednakosti ljudi u njima, odnosno o imovnim, pravnim i intelektualnim razlikama između pojedinaca i društvenih skupina, hrvatska je moderna historiografija već od svojih početaka u sredini XIX. stoljeća oscilirala između dvaju postupaka: s jedne strane primjenjivala je shematska rješenja, a s druge je strane nastojala kritičkom analizom vrelâ prodrijeti do društvene zbilje, što je bilo napose teško u istraživanju o onim razdobljima iz kojih su do nas doprle oskudne obavijesti izvora.

2) Plemstvo i historiografija: Ferdo Šišić

Najizrazitiji model spoznaja hrvatske historiografije o plemstvu u ranome hrvatskom društvu do sredine XX. stoljeća jest *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* Ferde Šišića iz 1925. godine. U njegovu tekstu o hrvatskom društvu zrcale se naponi njegovih prethodnika, prije svega Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića, ali Šišić njihove spoznaje uključuje u vlastitu sintezu o ustrojstvu hrvatskoga društva u razdoblju Trpimirovića.

Prema Ferdi Šišiću hrvatski je narod u ranome srednjem vijeku bio “sastavljen od slobodnih (*ingenuus, liber*) i neslobodnih ljudi (*servus, ancilla*)”, a prvi su se dijelili u “seljake, građane i plemiće”. Građanstvo se “dijelilo u dva razreda: u gradske plemiće (*cives maiores, nobiles*, docnije *patricii*) [...] i u obične neplemenite građane (*cives minores, ignobiles*)”. Jednako tako “i plemstvo (*nobiles Chroatae*) bijaše dvojako: više i niže. U više plemstvo (*proceres, principes, primates, barones*) brojili su se banovi, župani i dvorski dostojanstvenici (*comites*), dok su svi ostali sačinjavali niže plemstvo”. Kako je, ističe Šišić, “poznato da se svaki slovenski narod raspadao u plemena (*tribus*), a ova opet u bratstva (*generatio*), s bezbrojnim rodovima (*linea*, hiža, kuća)”, tako je i hrvatski narod bio podijeljen u plemena. Ona su se postupno društveno razdvajala, jer su se “uzdigli s vremenom najodličniji rodovi iz pojedinih plemena do položaja velikaša, dok su drugi i bliži i dalji plemenski srodnici bili obični plemići, to jest tek priznati članovi plemena”. Šišić konačno zaključuje da je “već i prije godine 1102. u Hrvatskoj bilo više od dvanaest plemićkih porodica (rodova), a ugovor s Kolomanom utanačilo je ono dvanaest velikaša (župana) kao predstavnici dvanaest hrvatskih plemena”.⁴⁹

Ferdo Šišić preuzima od Franje Račkoga gledište o “plemenskome” ustrojstvu u ranom hrvatskome društvu, a od Vjekoslava Klaića i njegove teze o “socijalnome dualizmu”, kako je već ranije istaknuto, zaključak da su svi pripadnici hrvatskih plemena plemići. Od Račkoga i Klaića preuzima i podjelu u više i niže plemstvo,⁵⁰ smatrajući da 1102. godine velikaši sklapaju ugovor s kraljem Kolomanom. Šišićeva predodžba o hrvatskome plemstvu i dvanaest hrvatskih plemena dakle bila je usredotočena u zbivanjima što ih opisuje spis *Pacta conventa* ili *Qualiter*.

Istražujući hrvatsko plemstvo, hrvatska historiografija je, dakle, sve do sredine XX. stoljeća, od Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića preko Ferde Šišića do Ljudmila Hauptmanna (1942), zastupala gledište da je plemstvo već u razdoblju Trpimirovića, do kraja XI. stoljeća, posve oblikovani društveni pojam, s dvjema glavnim razinama, višim i nižim plemstvom. Argumentacija se pri tome oslanjala na: a) izričaje *proceres* i *nobiles Chroatorum* u vrelima X. i XI. stoljeća te na b) sadržaj spisa *Pacta conventa* ili *Qualiter*.⁵¹ Godina 1102. u takvoj je predodžbi bila odlučujuća prijelomnica, koja je spajala nazivlje vrela X. i XI. stoljeća s jedne i podatke o hrvatskim plemenima i hrvatskom plemstvu od XII. do XV. stoljeća s druge strane. U stvari cjelokupna Šišićeva koncepcija o postanku i razvoju plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj ovisila je o tumačenju spisa *Pacta conventa* i o procjeni njegove sadržajne vjerodostojnosti.⁵²

U Šišićevu razlaganju neprijeporna je bila samo činjenica da vrela X. i XI. stoljeća uistinu poznaju nazive *proceres* i *nobiles*. Već se u članku 12. zaključaka splitskoga crkvenog sabora 925. ističe: ako bi kralj i prvaci Hrvata (*rex et proceres Croatorum*) htjeli sve biskupije splitske metropolije podvrgnuti pod vlast svojega, ninskoga biskupa, neka “nijedan od naših biskupa po čitavoj njihovoj

zemlji niti krsti niti posvećuje crkve ili svećenike". Na drugome pak splitskome crkvenom saboru 928. godine papin legat Madelbert okupio je, pokraj drugih biskupa, i Grgura "s hrvatskim vladarom i njegovim prvacima" (*cum Croatorum principe et eius proceribus*).⁵³

Naziv *proceres* nalazi se i u 17. poglavlju *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona, u opisu zbivanja u Hrvatskoj nakon Zvonimirove smrti: "Nastade stoga velika nesloga među svim prvacima kraljevstva" (*Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri*), ističe splitski kroničar.⁵⁴ Izraz pak *nobiles* sadržavaju isprave XI. stoljeća.⁵⁵ Bez obzira na pitanje o vjerodostojnosti rano-srednjovjekovnih isprava smije se zaključiti da izrazi *proceres* i *nobiles* upućuju na sloj prvaka, uglednika koji se nalaze oko kralja i koji se nakon Zvonimirove smrti sukobljavaju oko vlasti u Hrvatskoj.

No Šišić je taj sloj uglednika ili velikaša izravno povezo sa spisom *Pacta conventa*, u skladu s gledištem o njegovoj sadržajnoj vjerodostojnosti, smatrajući da upravo oni, kao predstavnici dvanaest hrvatskih plemena, 1102. sklapaju ugovor s kraljem Kolomanom. Dapače, da bi potkrijepio vjerodostojnost toga spisa i izričaj o dvanaest plemena koji sklapaju sporazum s kraljem Kolomanom, istaknuo je da se "ovih dvanaest hrvatskih plemena ne spominje za doba narodne dinastije nikad u ispravama kao jedna cjelina, t.j. kao 'duodecim generationes nobilium regni Croatiae'" i da "prvi put bješe spisak tih plemena napi-san za sporazuma s Kolomanom g. 1102", ali da se u ispravama XII. do XV. stoljeća plemena pojedinačno spominju i da su srećom "sačuvane vijesti, u kojima se kao o jednoj cjelini, tako reći o kasti, govori o 'duodecim generationum nobilium regni Croatiae'".⁵⁶ Šišić je time izjednačio dva podatka vrelâ: a) izričaj "XII nobiles sapientiores de XII tribubus Chroacie", u spisu *Pacta conventa*, i b) naziv "nobiles duodecim generationum regni Croacie", koji se pojavljuje u ispravama iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, smatrajući da oba ta naziva upućuju na isti društveni pojam. Zbog toga je u *Priručniku izvora hrvatske historije* (1914.) pažljivo skupio sve podatke o "dvanaestero plemena", od isprave za Glamočane iz 1273. do isprave banovca Mihajla Živkovića iz 1459. godine.⁵⁷

U Šišićevu tumačenju osobito je bila važna isprava iz 1273., prema kojoj kralj Ladislav IV. uzdiže Glamočane u "broj i zajednicu hrvatskih plemića" (*ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium*) da uživaju iste slobode kao "pravi, prvi i prirodni plemići kraljevine Hrvatske" (*veri, primi et naturales regni Croatiae nobiles*).⁵⁸ Šišić je smatrao da ta isprava dokazuje da su "prvi, pravi i prirodni plemići kraljevstva hrvatskoga", t.j. hrvatsko praplemstvo, dakle ono, koje je opstojalo i živjelo prije Sv. Ladislava i Kolomana, uživali (za ugarskih kraljeva) neke slobodštine", prije svega "mirno' posjedovanje zemlje s oprostom od tereta i plaćanja".⁵⁹

Na takvoj osnovici Šišić je oblikovao ovakvu shemu o razvoju hrvatskog plemstva:

A) Rani srednji vijek (VII.-XI. stoljeće)	HRVATSKO PRAPLEMSTVO	“plemstvo dvanaestero plemena” ne spominje se kao cjelina
B) Doba Arpadovića (XII.-XIII. stoljeće)	“PRVI, PRAVI I PRIRODNI PLEMIĆI KRALJEVINE HRVATSKE”	1) “spisak plemena” prvi put u <i>Pacta conventa</i> 1102. godine 2) pojedinačno spominjanje plemena u ispravama XII. i XIII. st.
C) XIV. i XV. stoljeće	“PLEMSTVO DVANAESTERO PLEMENA”	plemena se spominju kao cjelina (“kasta”)

Hrvatsko je plemstvo (praplemstvo) dakle, prema Šišiću, društvena pojava koja ispunjava čitavo srednjovjekovno doba hrvatske povijesti, ali u kojoj je jedva primjetna kategorija razvoja. Dapače, takva je predodžba prije svega podređena jednom cilju: obrani vjerodostojnosti *Pacta conventa*. U metodičkom pogledu to je retrogradna argumentacija jer nastoji ispravama od 1273. do 1459., uz pojedinačne podatke o plemenima u XII. i XIII. stoljeću, dokazati vjerodostojnost zapisa o dogovoru s kraljem Kolomanom 1102. godine. Institucija “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, koja se upravo pod tim nazivom prvi put spominje u ispravi o parnici između cetinskih plemića i kneza Ivana Nelipčića 1360. godine (*nobiles duodecim generationum regni Croatiae*), odnosno u nešto sažetijem obliku u ispravi za Vireviće iz 1350/51. godine (*duodecim generationes Croatorum*),⁶⁰ ostala je tako na samome rubu Šišićeva zanimanja. Svako napredovanje u tumačenju hrvatskoga plemstva, kao društvene pojave, ovisilo je o dvama metodičkim postupcima: a) o razini kritičnosti prema spisu *Pacta conventa* (*Qualiter*) i b) o postavljanju vjerodostojnih vrela o “plemstvu dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” u središte istraživačkoga razlaganja.

3) “Plemstvo dvanaestero plemena”: historiografija

O d gledišta o vjerodostojnosti *Pacta conventa* prvi se već na samome početku XX. stoljeća odvojio Milan Šufflay, u prilogu “Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen” (1915.), ocjeni Šišićeva *Priručnika izvora hrvatske historije*.⁶¹ Šufflay smatra da su *Pacta conventa* “falsifikat”, a spis datira u sredinu XIV. stoljeća. Spis nije sačuvan u izvornome obliku, a sastavljen je prema 17. poglavlju *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona i ispravi kralja Kolomana Samostanu sv. Marije u Zadru iz 1102. godine.⁶²

Uklonivši *Pacta conventa* iz godine 1102., Šufflay se usredotočuje na sačuvane podatke o “plemstvu dvanaestero plemena”, upozoravajući da se prvi autentični podatak o toj instituciji ne javlja prije godine 1350., tj. prije isprave za Vireviće. Na takvoj osnovici Šufflay oblikuje posve drugačiju predodžbu o stvaranju hrvatskoga plemstva od one koju je zastupao Ferdo Šišić.⁶³ Smatra

da u doba Arpadovića u Hrvatskoj postoji “praplemstvo”, iz kojega se u pogodnim okolnostima razvio “savez plemstva dvanaestero plemena”. Arpadovići na području kraljevine Hrvatske, od Gvozda do Cetine, uzdižu pojedine rodove koji šire prostor svoje vlasti. Hrvatskim je plemenima tako zaprijetila “pogibao sa strane kraljevih vazala i ugarskog feudalizma”, i to potkraj XII. stoljeća (darovnica Bele III. krčkim knezovima za Modruš iz 1193. god.). Šufflay ističe da se “ovakvim kraljevskim zahvatom razvijaju usred plemenâ moćne obitelji, čije glave rade uporno na proširenju svojih posjeda i svoje vlasti”. S osloncem na kraljevsku vlast “postaju ti moćni vazali strašnom pogibli za plemenske baštine, pače za čitavo pleme, kojemu pripadaju”, pa “Bribirski župani (iupani Bribirštici) proždiru pomalo Šubiće, cetinski Nelepići Svačiće, Kurjakovići Gusiće”.⁶⁴

Upravo taj “bezobzirni nastup ovakovih moćnih obitelji”, ističe Šufflay, “dao je zacijelo hrvatskim plemenima impuls da pokušaju složno, u međusobnom savezu, štititi prava malih plemića na kongregacijama, na banskim i kraljevskim sudovima”. Kad su Anžuvinci Karlo I. i Ludovik I. u prvoj polovici XIV. stoljeća počeli “lomiti male dinastije bribirskih Šubića i cetinskih Nelepića”, smatra Šufflay, “takav plemićki savez plemenâ zacijelo je već postojao u praksi”.⁶⁵ No kad je Ludovik Anžuvinao svladao oligarhe i počeo obnavljati kraljevsku prava te uvoditi ugarski pravni sustav u srednjovjekovnu Hrvatsku, zadaća se saveza promijenila: dok je prije savez trebao štititi posjede nižega plemstva, sada su pripadnici saveza ustali u obranu “consuetudo Croatorum”. U takvim se prilikama sastavljaju *Pacta conventa*: spis je trebao pokazati da je pripadnicima dvanaestero plemena određena prava potvrdio još godine 1102. kralj Koloman, pa ta prava mora poštivati i Ludovik.

Ni Šufflayeva ocjena Šišićeva *Priručnika izvora hrvatske historije* iz 1915., ni sažete napomene o savezu “plemstva dvanaestero plemena” u njegovoj knjizi *Srbi i Arbanasi* iz 1925. godine nisu uopće odjeknuli u historiografiji. Kada se dvadesetak godina kasnije u prilogima Ljudmila Hauptmanna i Mihe Barade u hrvatskoj historiografiji ponovno otvara pitanje postanka hrvatskoga plemstva, istraživanje se još jednom postavlja na početak, zanemarujući u cjelini gledišta Milana Šufflaya.

Prvi to čini Ljudmil Hauptmann u radu “Podrijetlo hrvatskoga plemstva” (1942.).⁶⁶ U razmatranju o hrvatskome plemstvu Hauptmann slijedi tradicionalna gledišta hrvatske historiografije, ali se odvaja od mišljenja Ferde Šišića. Nadovezuje se na Vjekoslava Klaića i njegovu tezu o “socijalnome dualizmu”, pa zaključuje da je “stara Hrvatska [...] poznavala samo vlastelu i podložnike. Srednjega staleža tu nije bilo, jer ni u najranije doba nije bilo slobodna seljaštva.”⁶⁷ Dapače, “u vrelima starohrvatskog doba [...] nema ni jedne jedincate vijesti o slobodnim seljacima; društvo se sastojalo samo od vlastele i podložnika”.⁶⁸ Hauptmann postanak “hrvatskoga praplemstva” vezuje uz doseljenje oko 630. godine. Hrvati, naseljeni u plemenima, bili su “novi gospodski sloj”, pa ih suvremenici poznaju kao “ ’Σκλαβάρχοιτες’, t.j. gospodare Slovenima”.⁶⁹

Hrvatsko plemstvo nastaje dakle prema Hauptmannu samim doseljenjem u prvoj polovici VII. stoljeća, ali već iduće godine Miho Barada, u prilogu "Po-stanak hrvatskog plemstva" (1943.), predlaže novo tumačenje o njegovu stvaranju, posve suprotno gledištu Lj. Hauptmanna.⁷⁰ Barada ističe da u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj "nije postojalo staležko plemstvo (nobiles)" i, pošto je analizirao sve primjere izričaja *nobilis* u vrelima do kraja XI. stoljeća, zaključuje da "nobilis u svim dosada donesenim slučajevima nema značenje staležko, nego da služi kao počastni naziv za odličnike". Ako dakle "u doba narodne dinastije Hrvati nisu poznavali staležkog plemstva u užem smislu, pogotovo onoga dvanaest plemena", onda je "tražiti izravno podrijetlo hrvatskoga plemstva u samom do-seljenju aprioran posao", besplodan postupak.⁷¹ Suprotstavljajući se tezi o "socijalnome dualizmu", Barada ističe da "Hrvati po dolasku nisu Slavene i druge, oduzevši im zemlje, učinili svojim robovima", pa se tu "zbio proces društvene, krvne i jezične podpune asimilacije". Zbog toga je "odmah po dolasku Hrvata postojao u novoj domovini plemenski sustav, po kojemu su svi članovi bili ravnopravni u svemu" i koji je "brzo izjednačio sve moguće prvotne razlike između osvajača i oslobođenih". Hrvatski vladar pak "nije sam vladao, nego uz sudjelovanje najprije župskih časnika = župana, a poslije i dvorskih dostojanstvenika". Oni su "svakako bili odličnici, koje latinski naši izvori nazivlju *nobiles, proceres, principes, primates* i *barones*", ali su "ti nazivi uvijek ostali samo oznake časti, a ne staleža". Plemenski sustav "u vremenu narodnih vladara nije bio ničim i ni u čemu poremećen; plemstva u obćem smislu nije bilo".⁷²

U razlaganje o plemstvu Barada uključuje i podatke o instituciji "plemstvo dvanaest plemena kraljevstva hrvatskoga" koja se spominje u drugoj polovici XIV. i na početku XV. stoljeća. Barada smatra da je ta ustanova "i prije postojala", pa je povezuje sa spisom *Pacta conventa* ili *Qualiter*, kako Barada taj sastavak počinje nazivati. On ističe da bi "po *Qualiteru* ustanova plemstva dvanaest hrvatskih plemena bila djelo kralja Kolomana god. 1102.". Pošto je analizirao sadržaj *Qualitera*, zaključuje da njegovi sastavni dijelovi "imaju u vidu postanak ustanove dvanaest plemena", pa taj spis "sadrži jedino i samo privilegija, koja je Koloman, postavši kralj Hrvata, podielio određenoj dvanaestorici između hrvatskih plemena". Na taj način tek "dolazkom Arpadovića na hrvatsko priestolje, a ne ni prije ni poslije, nastaje u Hrvatskoj posebna staležka ustanova zvana plemstvo dvanaest plemena hrvatskog kraljevstva", pa "u Kolomanovim darovnicama treba tražiti početak, stvarni postanak pravog hrvatskog plemstva, a nikako u doseljenju". Konačan je Baradin zaključak da su se "već u 12. st. počeli svi članovi hrvatskih plemena nazivati i smatrati plemićima" i da je "svaki Hrvat, koji je pripadao jednom plemenu, a što je bilo povezano osim sa krvlju još i s plemenštinom, bio smatran plemićem".⁷³

Radovi Lj. Hauptmanna (1942.) i M. Barade (1943.) o postanku hrvatskoga plemstva nedvojbeno su unaprijedili hrvatsku historiografiju, prije svega nekim

temeljnim metodičkim pojmovima: Hauptmann upozorenjem da je “plemstvo kod Hrvata vezano za plemenštinu”,⁷⁴ dakle za vlastiti zemljišni posjed, Barada utvrđivanjem razlike između pojma “odličnik” u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj i staleški oblikovanoga plemstva. Uza sve to njihova je tumačenja ipak obilježavala društvena statičnost: nastojali su utvrditi kronološki čvrsto uporište postanka plemstva, pa je Hauptmann takvo uporište tražio u doseljenju, Barada u ugovoru s Kolomanom 1102. godine. Pojam postupnosti i razvoja društvenih pojava u njihovim priložima nije bio dovoljno istaknut. Napokon, i Hauptmann i Barada vezuju pojam “plemstva dvanaestero plemena” uz godinu 1102., napose Barada, kojemu je to ishodišna godina u procesu stvaranja hrvatskoga plemstva. Oni, doduše, analiziraju isprave o instituciji “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, kako je to činio i Ferdo Šišić, ali se u istraživačkome postupku ne usredotočuju na pouzdane izvore, zanemarujući upozorenje Milana Šufflaya da je isprava za Vireviće (1350.) prvi vjerodostojni podatak o savezu.

No desetak godina kasnije hrvatska medievalna historiografija ulazi, kako je već istaknuto, u novo razdoblje, u kojemu je osobita pozornost bila usmjerena prema istraživanju gospodarskoga i društvenoga razvoja, u tome sklopu i prema hrvatskome plemstvu. Između 1952. i 1959. objavljeno je više radova Olega Mandića, Mihe Barade i Nade Klaić koji su označili napredak u proučavanju hrvatskoga plemstva. Među njima valja istaknuti prilog Mihe Barade “Lapčani” (1954.) i rad Nade Klaić “Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” (1956.). “Lapčani” Mihe Barade bili su upravo uzorna analiza izvorne građe o jednome od plemena koja se spominju u spisu *Pacta conventa*, a prilog Nade Klaić istraživački prijelom u tumačenju postanka nižega plemstva u Hrvatskoj, oslonjen na kritičko vrednovanje dotadašnjih rezultata historiografije i vjerodostojnih vrela.

Nasuprot Baradi, koji je ustanovu dvanaest hrvatskih plemena vezivao uz *Qualiter (Pacta conventa)*, Nada Klaić iz analitičkoga postupka uklanja taj spis i ističe da će analiza izvorâ omogućiti da se “postanak institucije dvanaestero plemena stavi u XIV. stoljeće”.⁷⁵ Analizom vjerodostojnih vrela iz sredine i druge polovice XIV. st.: isprava za Vireviće 1350./51., parnica cetinskih plemića s Ivanom Nelipčićem 1360. i isprava kralja Ludovika za zadarske Draginiće iz 1370. godine zaključuje da “u hrvatskom kraljevstvu postoji u razdoblju 1350.-1459. institucija dvanaestero plemena” i da “plemići dvanaestero plemena drže svoje posjede po nekom osobitom pravu koje se naziva ‘libertas’”. Nastojeći točnije odrediti to “posebno pravo” ili *libertas*, ona smatra da “zemlja nije bila titulus nobilitatis”, nego da je “jedan od glavnih kriterija” [...] “za određivanje nobiliteta u XIV. st. oprost od plaćanja poreza”.⁷⁶

Pri tome se poziva na ispravu kralja Ludovika iz 1360./61. kojom neke zadarske plemiće oslobađa od plaćanja marturine “koju bi ‘more nobilium Croacie’ morali plaćati kralju ili banu sa svojih posjeda na teritoriju Zadra” i zaključuje da

je “nakon svladavanja hrvatskih oligarha nastala promjena u statusu hrvatskoga plemstva u tom smislu, da su svi bili obvezani na plaćanje poreza”. Ludo-vikovu su se postupku “oteli samo neki hrvatski plemići i to na dva načina: ili ih je sam kralj oslobodio poreza, ili su kao plemići dvanaestero plemena uspjeli uvjeriti kralja, da oni već od Kolomanova vremena ne plaćaju porez”.⁷⁷

Budući da nitko prije Nade Klaić, osim Milana Šufflaya, nije razlikovao vlasteoske rodove od nižega plemstva, autorica napominje da smo dužni izbaciti “iz saveza dvanaestero plemena sve one plemiće istoga imena, koji se tada ne ubrajaju u niže plemstvo” na području Ličke, Lučke i Kninske županije, primjerice omiške Kačiće, bibrirske Šubiće ili krbavske Gusiće.⁷⁸ To je bila važna metodička i istraživačka napomena jer su i Ferdi Šišiću i Mihi Baradi svi Kačići ili Šubići, bez ikakve staleške diferencijacije unutar toga pojma, jednostavno bili pripadnici dvanaest plemena koji 1102. godine sklapaju sporazum s kraljem Kolomanom.

Nada Klaić se i u iscrpnoj radnji “Postanak plemstva ’dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” (1959.) obazrela na niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Nastojala je, prije svega, točnije odrediti doba postanka saveza “plemstvo dvanaestero plemena”. Sužavajući prostor postanka na Lučku županiju, istaknula je da na njezinu području “12 plemena kao posebni savez nije postojao prije 1347.” jer se tada, “nakon 1347. počela voditi borba za pripadnost povlaštenim plemenima”. A budući da se “zahtjev Virevića na saboru 1350. da im se prizna nobilitet plemića 12 plemena ne može drukčije tumačiti, nego da je 12 plemena već tada postojalo, to je 1350. g. terminus ante quem za postanak saveza”. Kako je prepuštanje Ostrovice kralju Ludoviku 1347. “donja granica, to je savez 12 plemena plemića kraljevine Hrvatske organiziran na teritoriju Lučke županije između 1347. i 1350. godine”.⁷⁹

Dvadesetak je godina kasnije Nada Klaić sažeti pogled na “plemstvo dvanaestero plemena” unijela i u svoju sintezu *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (1976.). U poglavlju “Osnutak saveza plemstva dvanaest plemena kraljevine Hrvatske” ističe da je taj savez utemeljio kralj Ludovik, nastojeći stvoriti “sloj sebi odanih plemića”. Ispravu o Virevićima iz 1350. godine tumači kao njihov zahtjev da im se dopusti pristupanje savezu. Virevići tada imaju posjede na zadarskome području, pa “nemaju istu ’plemenitost’ kao i kraljevski plemići, članovi ’dvanaest plemena’”. Parnica između cetinskih plemića i Ivana Nelipčića 1360. pred kraljicom Elizabetom u Zadru, upozorava Nada Klaić, svjedoči o “razlici u položaju između kraljevskog i vlastelinskog plemića”.⁸⁰ Autorica je time istaknula ulogu anžuvinske kraljevske vlasti u staleškome oblikovanju “plemstva dvanaestero plemena” u Hrvatskoj, južno od Velebita, što je bilo važno upozorenje za buduća istraživanja o hrvatskome društvu u razvijenome srednjem vijeku.

Nažalost, nakon tog poglavlja u knjizi Nade Klaić *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (1976.), u biti od autoričine prije spomenute radnje iz 1959. godine, hrvatska se historiografija više nije istraživački, u posebnim, analitičkim

radovima, bavila pitanjem nižega plemstva u Hrvatskoj. Istraživačka razina zaključena je radnjom Nade Klaić iz 1959., pa je i sama autorica ostala na razini mnoštva istraživačkih pitanja što ih je postavila u tome prilogu, dok je sinteza *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* sama po sebi isključivala analitički postupak.⁸¹ U stvari u posljednjih četrdeset godina napisano je, do-duše, više radova o dodirnim područjima koja su se više ili manje odnosila i na niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i bila i te kako korisna u njegovu proučavanju, ali posebnih istraživačkih priloga o toj staleškoj skupini nije bilo. Težište zanimanja hrvatske historiografije u novije se doba primjetno pomaknulo od istraživanja o nižem plemstvu u Hrvatskoj prema samome spisu *Qualiter (Pacta conventa)* i obrani vjerodostojnosti njegova sadržaja, što znači i datiranju toga sastavka u godini 1102. Na taj je način i pojam “plemstvo dvanaestero plemena” ponovno postavljen u početak XII. stoljeća, pa su autori takvim rješenjem smatrali da je protumačeno i pitanje postanka institucije “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, koja se pojavljuje u vrelima iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, a ta staleška ustanova istraživački je posve zanemarena.⁸² Rijetki pak radovi koji su u novijoj hrvatskoj historiografiji razmatrali pravno i društveno ustrojstvo srednjovjekovne Hrvatske zanemarivali su staleške razlike, pa i sam pojam “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.⁸³

Historiografija je XX. stoljeća u istraživanju o plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj prema tome opisala zatvoren krug: od potpuna povjerenja u *Qualiter* i njegov sadržaj, samim tim i u pojam “dvanaest hrvatskih plemena” (F. Šišić) preko odbacivanja toga spisa i zaključka da je on falsifikat (N. Klaić) do ponovne afirmacije njegova sadržaja u najnovijim radovima, s tradicionalnim datiranjem u godini 1102.^{83a}

4) “Plemstvo dvanaestero plemena”: vrela

Sporo napredovanje hrvatske historiografije u proučavanju postanka i razvoja Hrvatskoga plemstva uvjetovala su dva glavna razloga. S jedne su strane pouzdanije zaključivanje otežavale praznine u sačuvanim vrelima (plemstvo 12 plemena ne spominje se prije sredine XIV. stoljeća), dok je s druge strane historiografija neodlučno napuštala shematska tumačenja (do početka XII. stoljeća svi su Hrvati plemići) ili gledišta oslonjena na nepouzdanu podatke (*Qualiter*). Pomicanje pak temeljnoga sadržaja *Qualitera* iz vlastitoga datiranja, tj. iz godine 1102., u kasnija razdoblja otvara nove mogućnosti zaključivanja. Time se, prije svega, omogućuje posve drugačije, utemeljenije vrednovanje spisa *Qualiter* i pouzdanije razlaganje o postanku i razvoju nižega plemstva u Hrvatskoj, navlastito o instituciji “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.

Kako je već istaknuto, izraz se “plemstvo dvanaestero plemena” prvi put u vjerodostojnim izvorima spominje u ispravi Stjepana, bana čitave Slavonije i

Hrvatske, za Vireviće iz 1350./51. godine.⁸⁴ Ta je isprava, nažalost, okrnjena i sadržajno nepotpuna, što otežava njezino tumačenje, ali je neprijeporan njezin najvažniji, temeljni podatak o razdiobi nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, južno od Velebita, u dvije skupine: u “plemstvo” (*nobiles*), u širem smislu, i u “plemstvo dvanaestero plemena Hrvata” (*nobiles duodecim generationum Croatorum*), kao užu stalešku zajednicu.

Na sabor hrvatskoga plemstva u Podbrizanima, u Lučkoj županiji, dolaze pripadnici plemena Virevića (*parentela* ili *progenies Virovnygh*), tvrdeći da su “oni sami i njihovi preci uvijek bili plemići” (*ipsi et eorum progenitores semper nobiles fuissent*), ali se zbog oštećenosti isprave ne može posve pouzdano utvrditi što su Virevići zahtijevali od hrvatskih plemića okupljenih na saboru. Sabor ističe da premda pleme Virevića nije pripadalo “nijednom plemenu dvanaest plemena Hrvata” (*licet de nulla generatione duodecim generationum Croatorum*), ipak je ono bilo povezano ženidbenim vezama (*matrimoniali copula*) [najvjerojatnije: s njima, tj. pripadnicima dvanaest plemena Hrvata, T.R.] i “tako se pleme Virevića ubrajalo u broj plemića i sada se ubraja” (*et sic ipsa progenies Virovnygh in numero nobilium permansissent et nunc permanere*).

U historiografiji su predložena dva tumačenja isprave za Vireviće: oni ili traže da im se općenito prizna plemićki status ili traže da im se dopusti pristupanje zajednici plemstva dvanaestero plemena.⁸⁵ Vjerojatnijom se čini pretpostavka da Virevići traže pristup užoj staleškoj zajednici “plemstvo dvanaestero plemena”, koja im je, smijemo pretpostaviti, osiguravala neka posebna staleška prava, navlastito oprost od plaćanja poreza, ali se u samoj ispravi o tome ništa ne kaže. Isprava o parnici između cetinskih plemića s knezom Ivanom Nelipčićem, koja se 28.XII.1360. vodi u Zadru pred kraljicom Elizabetom, u tome je pogledu mnogo određenija.⁸⁶

Cetinski plemići izjavljuju da su u cetinskome kotaru “uvijek bili plemići, da su uvijek imali sva plemićka prava koja su stekli plemići dvanaestero plemena kraljevstva hrvatskoga” (*semper nobiles et omni eo nobilitatis titulo, quo nobiles duodecim generationum regni Croacie potirentur, usi semper extitissent*) i da su imali “baštinu (*hereditatem*) u spomenutom kotaru cetinskom”, ali da ih je knez Ivan protjerao s te zemlje. Knez je Ivan Nelipčić ustvrdio da oni “nisu nikad imali niti imaju plemstvo niti kakvu baštinu (*nobilitatem seu aliquam hereditatem*) u navedenoj Cetini”, a on ih je držao u tamnici jer “nisu bili platili porez i jer su bili propustili izvršiti vojničku službu” (*pro ipsorum census non solucione et seruicij obmissione*). Kraljevski sud i njegova 22 prisežnika utvrđuju da cetinski plemići i njihovi pređi “nisu vukli niti vuku podrijetlo i lozu od plemića dvanaestero plemena hrvatskog kraljevstva” (*de nobilibus duodecim generationum regni Croacie ortum et originem non habuissent*), ali da su ih oni i “zajednica plemića hrvatskog kraljevstva (*universitas nobilium regni Croacie*) [...] u mjestu u kojem osobno borave uvijek ubrajali među plemiće (*in eo loco*,

quo residenciam fecissent personalem, semper numero et nomine nobilium conseruassent et reputassent)”.

Izjava cetinskih plemića da su uživali sva prava koja imaju plemići dvanaestoro plemena temelji se na tvrdnji da su u cetinskome kotaru imali “baštinu” ili *hereditas*, pa je to središnji pojam u sporu. Zbog toga Nelipčić osporava upravo tvrdnju o *baštini* i ističe dva druga pojma: odbijanje plaćanja poreza (*census*) i uskraćivanje vojne službe (*servicium*). Pojmovi *baština*, *porez* i *vojna služba* (*hereditas*, *census*, *servicium*) u ovoj su ispravi u uzajamnoj vezi, a *baština* ili *plemenština* osnovica plemićkoga statusa. Ta tri pojma pak izravno upućuju na sadržajno ustrojstvo *Qualitera*, prema kojemu je kralj Koloman “dvanaestorici plemića iz dvanaest plemena Hrvatske” zajamčio mirno uživanje zemljišnih posjeda (*possessiones*), oprost od plaćanja poreza (*census*) i ograničenu vojnu službu. U *Qualiteru* se ističe:

- (a) “da će spomenuti sa svim svojim bližnjima uživati svoje posjede i imovinu u miru i bez smetnje;
- (b) da nijedno od spomenutih plemena ni njegovi članovi nisu dužni spomenutom kraljevskom veličanstvu plaćati porez ili dohodak, osim što su spomenuti
- (c) dužni gospodinu kralju, kad netko navali na njegove granice, i ako gospodin kralj pošalje po njih, poći s najmanje 10 naoružanih konjanika od svakog spomenutog plemena do Drave na svoj trošak, odande prema Ugarskoj na trošak gospodina kralja”.

Razlaganje o pojmu “plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske” ne smije zanemariti činjenicu o sadržajnoj podudarnosti između *Qualitera* i isprave za cetinske plemiće iz 1360. godine. Ta isprava najtočnije ocrtava staleški položaj nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća i pokazuje u kojemu su razdoblju bili aktualni pojmovi *hereditas*, *census* i *servicium*, odnosno u kojemu je razdoblju niže plemstvo bilo suočeno s teškoćama i osporavanjem staleških prava. Sadržajna podudarnost između isprave o parnici cetinskih plemića i *Qualitera* upućuje na zaključak da tekst *Qualitera* u biti ocrtava staleška prava i razinu staleške svijesti nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća, a ne na početku XII. stoljeća, u godini 1102., kako se ističe na kraju *Qualitera*. Usporedba pak između isprava za Vireviće i cetinske plemiće upućuje na temeljnu razliku u njihovu društvenom položaju. I jednima i drugima priznaje se plemićki status, ali Virevići – točnije, njihovi zemljišni posjedi – nalaze se na području nad kojim se proteže jurisdikcija kraljevske, odnosno banske vlasti, dok se, nasuprot tome, cetinski plemići nalaze na posjedu hrvatskoga velikaša, pa su podvrgnuti feudalnoj jurisdikciji.

Pomak ključnoga dijela sastavka *Pacta conventa* (*Qualiter*) iz početka XII. u sredinu XIV. stoljeća i usporedba isprava za Vireviće i cetinske plemiće otvaraju

ključna pitanja o postanku i razvoju nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj: 1) na kakvu se osnovicu oslanjaju procesi staleškoga oblikovanja plemstva, 2) kakva je bila uloga kraljevske vlasti u stvaranju plemstva i 3) kako odrediti *titulus nobilitatis* nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita, između rijeka Zrmanje i Cetine?

Pri tome je nužno imati na umu dva metodička načela: a) da je stvaranje plemstva dugotrajan, društveno veoma složen proces, rezultat stoljetnog razvoja, a ne bilo kakva, kronološki ograničena, prijelomnog zbivanja i b) da smo dužni, kako god odredili vrijeme staleškoga oblikovanja plemstva, pratiti i prethodne razvojne etape, dakle osnovicu na koju se oslanja staleško stvaranje plemstva.

5) Plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj: temeljni procesi

Prema modernoj hrvatskoj historiografiji osnovica u stvaranju plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj bilo je njezino ranosrednjovjekovno društvo. No dok je starija historiografija, kako je već iscrpno izloženo, smatrala da su svi Hrvati plemići, bilo od doseljenja bilo od godine 1102., novija su istraživanja pokazala da je osnovica hrvatskoga društva u ranome srednjem vijeku selo ili seoska općina (*villa*) sa slobodnim seljacima (*villani*). Valja se i ovdje podsjetiti na već istaknut zaključak da je seoska općina u ranome srednjem vijeku bila dinamična društvena pojava, podvrgnuta procesima promjena, u kojima ona ne postaje samo teritorijalna općina, nego u kojoj se u isti mah vrši društvena i imovinska diferencijacija: iz općine se s jedne strane izdvajaju oni koji postaju kraljevi uglednici (*nobiles*) i s druge strane oni koji gube osobnu slobodu i postaju neslobodni *servi*.⁸⁷

No glavnina Hrvata, okupljena u plemenima (*parentela, genus, generatio, natio*), do kraja je ranoga srednjeg vijeka živjela u seoskim društvima, o čemu najranije podatke sadržava kartular biogradskog Samostana sv. Ivana Evanđelista ili tzv. *Policorion*.⁸⁸ U ranosrednjovjekovnim vrelima ne spominju se hrvatska plemena, ili to biva samo iznimno, ona izranjaju iz anonimnosti i pojavljuju se u izvorima tek na početku druge polovice XII. stoljeća, ali se, unatoč tome, smije s razlogom zaključiti da plemena, kao vrsta društvene zajednice koja okuplja ljude, povezane "jednim stvarnim ili fiktivnim pretkom"⁸⁹ postoje i u ranosrednjovjekovnome razdoblju. Činjenica da se hrvatska plemena spominju tek u izvorima XII. i XIII. stoljeća nije bila sporna ni u starijoj historiografiji,⁹⁰ ali je bilo otvoreno pitanje o njihovim društvenim značajkama.

Kritička analiza podataka o hrvatskim plemenima u doba Arpadovića i određivanje procesa u kojima se stvaralo plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, upućuju na dvije glavne društvene razine:

- 1) izdvajanje vlasteoskih rodova i stvaranje feudalnih kneštava i
- 2) postojanje hrvatskih plemena i njihovih pripadnika kao osnovice iz koje se

izdvajaju vlasteoski rodovi, ali iz koje će izrasti i niže plemstvo (*nobiles* i *nobiles duodecim generationum regni Croatiae*). Stoga širi pojam “plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj” od XII. do XV. stoljeća čine dvije stalaške razine:

- 1) vlastela, velikaši (*comites*) i
- 2) niže plemstvo (*nobiles*), s dvama slojevima:
 - a) niže plemstvo (*nobiles*) u širem smislu i
 - b) “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” (*nobiles duodecim generationum regni Croatiae*).

6) Plemena i vlastela

Ako bismo smjeli suditi prema kratkim upisima u kartularu Samostana sv. Ivana Evandelistu (*Policorion*), najraniji podaci o pripadnicima nekih hrvatskih plemena, čini se, potječu iz sredine druge polovice XI. stoljeća,⁹¹ ali se prvi kontinuirani, pouzdani podaci o hrvatskim plemenima u zadarsko-biogradskom zaleđu počinju pojavljivati tek jedno stoljeće kasnije, u sredini 60-ih godina XII. stoljeća. Pri tome je primjetno da se i tada njihova imena, odnosno njihovi pripadnici, teško probijaju iz anonimnosti vrelâ, pa u prvi mah većina od njih ne nosi oznaku plemena, nego samo vlastito ime.

U ispravi Samostana sv. Tome za posjede kod Tinja iz 1164. godine spominje se 18 svjedoka Hrvata (*ex Sclavis*), od kojih samo dvojica imaju naslove koji ih pobliže određuju: Toljen je sudac u Tinju (*iudex Tini*), a “Viecha” podžupan (*potsub*), dok je 16 svjedoka-Hrvata navedeno samo po imenu, bez ikakva određivanja, osim zajedničke narodnosne pripadnosti. Ime plemena ne spominje se ni uz jednoga od 18 svjedoka-Hrvata. U opisu pak spora oko zemljišta u toj se ispravi spominju Glamočani (*Slamozani*) i “terra Mogorouizi”, dakle zemljište koje pripada jednom Mogoroviću.⁹²

U ispravi samostana sv. Krševana iz 1166. godine, u opisu međa zemalja u Kamenjanima što ih je samostanu darovao Kuzma, župan Lučke županije, također se spominje 18 svjedoka-Hrvata (*ex Sclavis*), od kojih dvojica nose nazive časti: Dominik je, zvan “Platimissa”, svećenik, a Tolidrug je podžupan (*potsub*), dok je dvojici navedena pripadnost plemenu: Stanče i Berinja su Lapčani. Unatoč tome 14 Hrvata zabilježeno je samo vlastitim imenom, bez ikakva određivanja pripadnosti, osim narodnosne.⁹³ Sličan je sastav svjedoka-Hrvata u ispravi Katarine, opatice splitskoga Samostana sv. Benedikta, iz 1171., kojom utvrđuje međe posjeda u Dilatu. U ispravi se spominje 10 svjedoka-Hrvata (*ex*

Sclavis): jedan je od njih, Draginja, podžupan (*podzuppo*), dok su devetorica označeni samo vlastitim imenom i općom narodnosnom oznakom.⁹⁴

Skupine svjedoka-Hrvata, koje u najranijim izvorima o hrvatskim plemenima uz vlastito ime ne nose nikakvu drugu oznaku, pokazuju kakva je bila razina znanja o hrvatskom zaleđu u dalmatinskim gradovima, tko se u svijesti zadarskoga ili splitskoga društva izdvajao iz mnoštva Hrvata u neposrednome gradskom zaleđu. Iz njega do gradskih društava najprije dopiru ugledniji Hrvati koji nose župansku, podžupansku, sudačku ili svećeničku čast. Svi drugi svjedoci, koji se u ispravama spominju kao vlasnici susjednih zemljišta, poznati su u gradovima samo imenom i oznakom narodnosne pripadnosti. U isti mah isprave iz 60-ih i 70-ih godina XII. stoljeća takvom predodžbom o zaleđu pokazuju da na prostoru seoskih općina i hrvatskih plemena još ne postoji nikakvo staleško, plemićko ustrojstvo kakvo bismo morali očekivati ako bismo prihvatili datiranje ključnih podataka *Qualitera*, prije svega sâm, staleški označeni, pojam “dvanaest plemića iz dvanaest plemena Hrvatske”, u početak XII. stoljeća. Podaci o Hrvatima-svjedocima u navedenim ispravama iz sredine XII. stoljeća sami po sebi osporavaju bilo kakvu mogućnost staleškoga, plemićkoga organiziranja na području između Zrmanje i Cetine u tom razdoblju.

No oznaka pripadnosti imenom plemena, koliko se može suditi prema sačuvanim vrelima, postaje običnija u 80-im godinama XII. stoljeća. U ispravi Stanče Lapčanina iz 1182. godine za selo Kokičane među 13 svjedoka nalazi se osam Kačića (*Cacicli*), tri Praskvića i dva Sernoseka, a pristav je Gradislav Mirošević Hlivanjanin.⁹⁵ Iznimno se oznaka pripadnosti plemenu pojačava oznakom ugleda. U ispravi Samostana sv. Krševana iz 1183. godine najprije se ističe da Dionizije, ban Dalmacije i Hrvatske, donosi odluku o uvođenju Samostana u posjed Brda uz savjet “svih župana Slavonije” (*cunctorum iupanorum Slavonie*), tj. srednjovjekovne Hrvatske i njezinih župana, što upućuje na ugled županske časti, a zatim se kaže da su tom činu bili prisutni “ovi plemići” (*hii nobiles*), pretežno Zadrani, a pokraj njih i Radonja Virević i Tolimir, sin Stjepana Šubića (*Subici*).⁹⁶ Izraz *nobiles* u toj ispravi za pripadnike plemena Virevića i Šubića nije staleška oznaka, nego znak ugleda. To je još jasnije u ispravi iz *Policoriona* iz 1188. godine o uvođenju Samostana sv. Kuzme i Damjana u posjed zemljišta kod Tinja, u kojoj se ističe da su zavodu bili prisutni “ovi plemići” (*hii nobiles*) i to “Hrvati i Latini” (*tam Sclavi quam Latini*): među svjedocima je od Zadrana (Latini) jedan Zlorad (*Sluradi*), ali i jedan Hrvat, Borić Gusić.⁹⁷ Naziv *nobilis* za Borića Gusića u ovoj ispravi sasvim sigurno ne označava plemića u staleškome smislu; to je znak ugleda koji se odnosi na svjedoke kao cjelinu, i na Zadrane i na Hrvate, dakle na obje narodnosne skupine.

Potkraj XII. i na početku XIII. stoljeća broj hrvatskih plemena, imena kojih se spominju u zadarskim ispravama, postaje sve veći. U ispravi Samostana sv. Krševana iz 1194. za posjed u Kamenjanima spominju se i svjedoci “iz Hrvatske”

(*de Chruatia*), među njima dva Gusića, od kojih jedan, u tekstu nazvan "Boieus", nosi naziv župana (*iupanus*), zatim dva Hlivnjana, dva Lapčana, po jedan Kamenjanin, Ramljanin, Polečić, Glamočanin, Starošananin i Sernosek, što znači da se u ispravi spominju pripadnici devet hrvatskih plemena.⁹⁸ U dokumentu pak iz *Policoriona*, kojim se crkva sv. Petra u Bubnjanima, u zaleđu Biograda, 1207. godine predaje samostanu sv. Kuzme i Damjana, najprije se spominju osmorica Gusića, kao utemeljitelji (*fundatores*) crkve, dok se među svjedocima navode 9 Hrvata iz 7 hrvatskih plemena. Od njih se četiri plemena spominju u *Qualiteru* (Mogorovići, Kačići, Lasničiči, Čudomirići), što znači da u sredini XIV. st. ulaze u "plemstvo dvanaestero plemena", ali se načinom bilježenja u instrumentu zadarskoga notara Vitalisa ničim ne razlikuju od pripadnika plemenâ koji ostaju izvan te plemićke zajednice (jedan Hlivnjanin, dvojica Virevića i jedan Glamočanin).⁹⁹ Svjedoci su u toj ispravi navedeni samo osobnim imenom i imenom plemena, pa njihov društveni položaj određuje samo pripadnost plemenu. Slično je i u ispravi iz *Policoriona* o zavodu zemalja u Gorici Samostana sv. Kuzme i Damjana iz 1222., u kojoj se spominju pripadnici plemena Virevića: trojica od njih navedena su osobnim imenom i nazivom plemena Virevića, a odluku donose "pošto su se okupili s drugim našim rodacima koji su iz istoga našega plemena" (*congregatis omnibus aliis propinquis nostris, qui sunt de eadem nostra progenie*).¹⁰⁰ Spomenimo, napokon, iz prvoga razdoblja, u kojemu se u vrelima spominju hrvatska plemena, još jednu ispravu iz *Policoriona*, iz godine 1240., o sporu oko zemalja u Gorici. Svjedoci su u toj ispravi Zadran i Hrvati: među Hrvatima su s oznakom imena plemena dva Kačića, dva Jamometa, jedan Glamočanin i jedan Ramljanin, dok se neki drugi Hrvati navode bez naziva plemena.¹⁰¹

Nijedan od Hrvata koji se spominju u navedenim ispravama ne nosi uz svoje ime nikakvu stalešku oznaku, osim imena plemena, rjeđe i naziva časti koju vrši, a samo iznimno uz njihovo je ime dodana i oznaka ugleda (*nobilis*). To pokazuje da u tome ranom razdoblju, od prvih spomena hrvatskih plemena u ispravama u sredini 60-ih godina XII. stoljeća dalje, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, između Zrmanje i Cetine, izvorima ne možemo utvrditi postojanje nižega plemstva, kao staleški organizirane zajednice. No upravo u tome istom razdoblju, u sredini 60-ih godina XII. stoljeća, podaci vrelâ upućuju na složenost društvenoga ustrojstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj jer se u ispravama počinju spominjati i pripadnici vlasteoskih rodova Kačića (od 1167.) i bibrirskih Šubića (od 1164.). Primjeri Kačića i Šubića ocrtavaju dvije društvene razine unutar širega pojma "plemstvo" u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Od vlasteoskoga roda Kačića prvi se spominje omiški knez Nikola (*Nicola kenesius Alemuysii*), koji sklapa savez s Kotoranima (1167.) i njegov sin Borislav (1188.). Kao omiški kneževski rod spominju se u pismu cara Emanuela Komnena, u kojemu se kaže da "neki od Kačića" (*Caciclorum aliqui*) drže ze-

mljišta Splitske nadbiskupije u Srinjinama (1180.). I, napokon, u ispravi o miru između omiških Kačića i Dubrovnika spominju se i “imena Kačićâ” (*nomina Cazichorum*), ukupno četrnaest, među njima i trojica sinova kneza Nikole, na čelu s Borislavom (1190.).¹⁰²

A gotovo istodobno, od početka 80-ih godina XII. stoljeća, u ispravama se spominju i pripadnici plemena Kačića u zadarsko-biogradskom zaleđu. U ispravi Stanče Lapčanina za Kokičane iz 1182. godine, o kojoj je ovdje već bilo riječi, svjedoci su i osmorica Kačića: Miroš i njegov sin Dobroš, Dragoslav Otrin, Juraj i Deško Toliše, Dragoš, Pribislav i Premko; u ispravi hercega Andrije iz 1198., kojom Samostanu sv. Krševana dosuđuje selo Suhovare, među otimačima (*inuasores*) je i Toljen Kačić (*Tolenio Caciclo*). I, napokon, među svjedocima je u, također već spomenutoj, ispravi iz 1207. o predaji crkve sv. Petra u Bubnjanima Samostanu sv. Kuzme i Damjana, i Hodimir Kačić (*Chodimiro Caciclo*).¹⁰³

Prva skupina navedenih primjera nedvojbeno se odnosi na kneževske, omiške Kačiče, druga na pripadnike plemena Kačića u zadarsko-biogradskom zaleđu, pa su društvene i prostorne razlike između njih u vrelima jasno određene. Dakako, nužno se postavlja pitanje: kako odrediti odnos između tih dviju skupina Kačićâ? Postoji li izravna, genetička, rodovska veza između omiških i zadarskih Kačića, jesu li omiški Kačići samo odijeljeni iver Kačićâ iz Lučke županije ili posve zasebna društvena cjelina, koju sa zadarskim Kačićima povezuje samo ime?

F. Šišić i M. Barada smatraju zadarske i omiške Kačiče jednom društvenom cjelinom, koja je samo prostorno razdvojena, pri čemu Barada izričito zastupa gledište da su se omiški Kačići “odielili od svojih suplemenjaka” u Lučkoj županiji, pa im je ishodište zadarsko-biogradsko zaleđe, ali ni jedan ni drugi ne upozoravaju na staleške i društvene razlike između tih dviju skupina Kačićâ.¹⁰⁴ Šišić je, doduše, desetak godina kasnije, u *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara* isticao da se “najodličniji rodovi” izdvajaju iz plemenâ “do položaja velikaša”, što znači da je zastupao gledište o društvenoj diferencijaciji unutar plemena, ali je ipak M. Šufflay (1925.), kako je ranije istaknuto, prvi u historiografiji izričito upozorio da se zbog politike Arpadovića “razvijaju usred plemena moćne obitelji” koje ugrožavaju čitavo pleme kojemu pripadaju.¹⁰⁵ Nada Klaić je pak zaključila da se to gledište M. Šufflaya poklapa s njezinom tezom da iz “plemstva dvanaestero plemena” valja izbaciti “sve one plemiće istoga imena, koji se tada ne ubrajaju u niže plemstvo”, odnosno da je Šufflay time jasno razlikovao dva sloja “među plemstvom u Hrvatskoj u XIV. st.”.¹⁰⁶

Uza sve napore historiografije i unatoč činjenici da vrela u drugoj polovici XII. i na početku XIII. stoljeća jasno razlikuju dvije društvene razine u pojmu Kačići, ipak izvornim podacima ne možemo objasniti kako je nastala razlika između “kneževskih” i “plemenskih” Kačića – dapače, ne možemo pouzdano, s osloncem na vrela, odgovoriti ni na pitanje postoji li među njima izravna

genetička veza, jesu li “omiški” Kačići nastali izdvajanjem iz plemena Kačića u Lučkoj županiji, u zadarsko-biogradskom zaleđu, premda bismo, možda, na takvu vezu smjeli pomišljati. Nasuprot tome vezu između bribirskih Šubića i plemena Šubić vrela izričito potvrđuju.

I bribirski Šubići, Bogdanac i njegov sin Miroslav, pojavljuju se u izvorima u 60-im godinama XII. stoljeća. U ispravi iz 1164. godine, o sporu oko zemalja u Tinju, pristav je Bogdanac (*Bogdanizum*), dok je u ispravi bizantskoga upravitelja Rogerija iz 1180. svjedok župan (*iuppanus*) Miroslav, sin Bogdanca. Prema ispravi za Stanče Lapčanina iz 1182. godine, bribirski je župan Miroslav u pratnji vojskovođe Maura, a 1184. godine daje Samostanu sv. Krševana za pristava sina Grgura, koji se 1200. godine nalazi u pratnji hercega Andrije i nosi titulu “knez” (*comes*).¹⁰⁷ Bogdanac u sačuvanim vrelima ne nosi titulu župana, ali je po svoj prilici i on, kao i njegov sin Miroslav, bribirski župan.

Gotovo istodobno s bribirskim županom Miroslavom u izvorima se pojavljuju i pripadnici plemena Šubić. U već spomenutoj ispravi iz 1183. godine o uvođenju Samostana sv. Krševana u posjed Brda jedan od svjedoka koji nose oznaku *nobiles* jest i Tolimir Stjepana Šubića. Polovicu stoljeća kasnije, 1238. godine, jedan drugi Tolimir Šubić, sin Radošev, spominje se u jednoj ispravi za selo Kokičane, dok se iz jedne isprave iz 1285. godine doznaje da pokraj posjeda u Starošanima imaju zemljišta i Šubići (*Subichi*). I, napokon, 1340. godine prodaje se šest ždrjebova zemlje u Jošanima Šubića (*in Gelsane Subichorum*).¹⁰⁸

Dok je uporište bribirskih župana bilo u Bribiru i Ostrovici, pripadnici plemena Šubić imali su svoja zemljišta u zadarsko-biogradskome zaleđu, a središte im je, čini se, bilo u Jošanima, jednom od sela oko Nadinskog blata. Da bribirski Šubići i njihovi odvojci ili “hiže” (Vj. Klaić) potječu od plemena Šubić, pokazuju isprave – doduše, tek od početka XIV. stoljeća. U Skradinu je 1311. godine svjedok “Wilixa”, sin Vučete iz Bribira, od plemena Šubić; 1368. godine knez Butko pokojnoga kneza Marka iz Bribira, od plemena Šubić, zalaže svoja zemljišta u Lučkoj županiji Budislavu, sinu pok. kneza Jurislava iz Bribira od plemena Šubić.¹⁰⁹ No pripadnici plemena Šubić i dalje su boravili na svojim baštinskim posjedima u Lučkoj županiji, pa su u drugoj polovici XIV. stoljeća bili, kao pripadnici nižega plemstva, članovi plemićkih sudskih stolova Lučke županije: 1379. godine Petar Matejev iz plemena Šubić (*generationis Subich*) jedan je od sudaca plemićkoga stola Lučke županije (*judices nobilium comitatus de Luka*).¹¹⁰

O društvenome izdvajanju pojedinaca iz okrilja plemenâ u Hrvatskoj između Zrmanje i Cetine, navlastito u Lučkoj županiji, u zadarsko-biogradskom zaleđu, u drugoj polovici XII. stoljeća prije svega svjedoči titula župana (*iuppanus*). Bribirac Miroslav, vjerojatno i njegov otac Bogdanac, župan je Bribirske županije. I Slovinja Gusić je župan u ispravi Bele III. iz 1188. za Samostan sv. Kuzme i Damjana.¹¹¹ I u ispravi Samostana sv. Krševana za Kamenjane iz 1194. godine jedan Gusić (*Boieius*) je župan (*iupanus*).¹¹² Titulu župana nosili

su u prvoj polovici XIII. stoljeća i pripadnici Lapčana-Karinjana (Jakov nakon 1202. godine, Martin i Juraj u prvoj polovici XIII. stoljeća).¹¹³

Primjer Lapčana-Karinjana iznimno je važan za ocrtavanje procesa u kojima nastaje niže plemstvo u Hrvatskoj južno od Velebita, jer pokazuje da čast žu-pana nisu u drugoj polovici XII. i u prvoj polovici XIII. stoljeća nosili samo pripadnici vlasteoskih rodova, koji će od početka XIII. stoljeća preuzeti naslov “knez” (*comes*), poput bribirskih Šubića ili krbavskih Gusića, nego i članovi plemenâ koji se, doduše, ističu ugledom na području Lučke županije, ali ipak ostaju na društvenoj razini plemena i u sredini XIV. stoljeća ulaze u “plemstvo dvanaestero plemena”, u hrvatsko niže plemstvo. Lapčani-Karinjani se dakle ne uspinju do razine vlasteoskoga roda i staleški ne razdvajaju u plemićki i vlasteoski sloj.¹¹⁴

Županska čast dopunjuje pogled u pojave društvenoga razdvajanja unutar hrvatskih plemena. U vrelima od sredine XII. do sredine XIV. stoljeća spominje se nekoliko skupina plemena: a) plemena koja u sredini XIV. stoljeća ulaze u zajednicu “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, pa su poimenice i navedena u spisu *Pacta conventa (Qualiter)*; b) plemena koja u času kad se stvara ta institucija u nju ne ulaze, pa u *Qualiteru* nisu ni spomenuta, ali koja se u sredini i drugoj polovici XIV. stoljeća spominju u vezi s “plemstvom dvanaestero plemena” i na stanovit način stječu prava koja uživaju članovi te institucije (Virevići, zaderski Draginići); c) plemena koja također ne ulaze u “plemstvo dvanaestero plemena”, ali za koja se prema sačuvanim vrelima ne može odrediti nikakav drugi društveni status, osim pripadnosti plemenu; d) plemena koja se spominju u vrelima XII. i XIII. stoljeća, ali im u kasnijim razdobljima više nema traga.¹¹⁵

Prva skupina hrvatskih plemena društveno je najvažnija, jer obuhvaća ona plemena koja se najčešće spominju u izvorima, pa im je i društvena uloga najopsežnija, ali su unutar te skupine primjetne razlike u razinama društvenoga ugleda. Među njima su četiri najistaknutija Kačići, Šubići, Gusići i Lapčani-Karinjani. Iz okrilja Kačića, Šubića i Gusića razvijaju se moćni vlasteoski rodovi, dok im se Lapčani-Karinjani društvenim ugledom približavaju, prije svega županskim naslovom, ali se iz njihova okrilja ipak ne razvija vlasteoski rod. Sva druga plemena, koja u sredini XIV. stoljeća pripadaju “plemstvu dva-naestero plemena”, razinom društvenoga ugleda za njima zaostaju.

No vrela ne upućuju samo na društvene razlike između pojedinih hrvatskih plemena, nego i unutar njih samih i to ne samo na prije spomenute razlike između vlasteoskih rodova i plemenâ, iz kojih se oni izdvajaju. Društvene razlike unutar plemena katkad su i znatno dublje. Na to upućuju podaci o prostornoj disperziji pripadnikâ hrvatskih plemena i o njihovu društvenom položaju.

Zadarsko-biogradsko zaleđe i Lučka županija nedvojbeno su prvobitni prostor hrvatskih plemena, kako je u historiografiji već odavno utvrđeno,¹¹⁶ ali vrela

pokazuju da njihovi pripadnici barem od druge polovice XII. stoljeća, a najvjerojatnije i znatno ranije, napuštaju prvobitna boravišta plemena i da se sele na obližnja područja, navlastito u gradska središta, prije svih u Zadar. Jedan su od najranijih primjera Lapčani. Već spominjani Stanče Lapčanin usvaja 1183. svojega rođaka Predihu i daje mu posjed u Kokičanima, a Prediha na početku XIII. stoljeća seli se u Zadar. Još prije usvajanja Predihe u Zadar se seli i Stančev sin Juraj, koji dio svojih zemalja u Kokičanima ostavlja Samostanu sv. Krševana.¹¹⁷ Zadar je i potkraj XIII. i na početku XIV. stoljeća najčešće određište pripadnika hrvatskih plemena. Jamomete, na primjer, nalazimo u Ninu i Zadru, Mogoroviće, Vireviće, Polečiče i Glamočane u Zadru, Šubiće na Pagu itd.¹¹⁸ Pomaci pripadnikâ hrvatskih plemena iz zaleđa prema Zadru na-stavljaju se do kasnoga srednjeg vijeka: ugledni zadarski građanin mletačkoga Zadra u prvoj polovici XV. stoljeća Grgur Mrganić podrijetlom je iz plemena Virevića, dok je imućni zadarski trgovac sredine XV. stoljeća Lovro Dražmilić podrijetlom Jamomet. Oni, doduše, napuštaju ime plemena, iz kojega su potekli, ali se u notarskim dokumentima katkad ipak ističe njihovo podrijetlo iz plemena Virevića i Jamometa.¹¹⁹

No osim prostorne disperzije pripadnika plemenâ unutar njih se vrši i imovinsko razdvajanje, pa pripadnici hrvatskih plemena postaju, na primjer, u prvoj polovici XIII. stoljeća težaci, odnosno kmetovi, na posjedima zadarskih samostana.¹²⁰ O ekonomskome i društvenome slabljenju hrvatskih plemena svjedoče i prodaje njihovih baštinskih posjeda u zadarskom zaleđu. Karinjani u prvoj polovici XV. stoljeća prodaju 12 ždrjebova zemljišta, Mogorovići 35 ždrjebova, Markovići, jedna grana bribirskih Šubića, 28 ždrjebova itd., redovito zadarskim građanima.¹²¹

7) Doba staleškoga oblikovanja i uloga kraljevske vlasti

Grada o hrvatskim plemenima i o nižemu plemstvu, navlastito o ustanovi “plemstvo dvanaestero plemena”, upućuje na zaključak da je sredina XIV. stoljeća doba staleškoga oblikovanja nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Isprava za Vireviće iz 1350./51. godine dokazuje da tada u Lučkoj županiji već postoje plemstvo (*nobiles*) s jedne i institucija “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” s druge strane. Dapače, na saboru hrvatskoga plemstva u Podbrizanima Virevići, kako je istaknuto, izjavljuju da su oni uvijek (*semper*) bili plemići.¹²² No nužno je naglasiti da ne postoje izvorni podaci prema kojima bismo mogli točnije odrediti vrijeme stvaranja nižega plemstva u Hrvatskoj, bilo u širem smislu (*nobiles*) bilo ustanove “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. Pa ipak, podatke u ispravi za Vireviće i vrijeme staleškoga oblikovanja nižega plemstva u Hrvatskoj dopunjuju i barem nešto jasnije osvjetljavaju isprave o plemenu Prkalj (*Perkal*).

U ispravi bana Mladena II. iz 1322. godine, sastavljenoj u Raštanima, o sporu za zemljišta između Krneze (*Kerniza*) i Krbavacluga spominju se ovi vlasnici zemalja:

- 1) braća Petar i Jakov, sinovi pokojnog Budislava iz plemena Prkalj (*de generatione Perkalj*);
- 2) nasljednici (*heredes*) Butka Jamometa;
- 3) Stjepan, sin pokojnog Bogdana Dušić iz plemena Bilinjan (*de generatione Bilignan*);
- 4) plemići iz Bribira (*nobiles de Breberio*), vlasnici Krbavacluga i
- 5) zadarski plemić (*nobilis vir, dominus*) Madije de Varicassis, zadarski građanin (*civis Jadre*).¹²³

Tako određene društvene skupine u toj ispravi točno ocrtavaju razine staleških procesa u dalmatinskim gradovima (Zadar) i u njihovu zaleđu (Hrvatska između Zrmanje i Krke) na početku 20-ih godina XIV. stoljeća. Stranke u sporu, odnosno zemljišni vlasnici, spomenuti u ispravi mogu se podijeliti u dvije glavne skupine:

- a) pripadnici hrvatskih plemena koji ne nose nikakvu stalešku oznaku (*nobiles*), nego se u ispravi ističu samo nazivi plemena (Prkalj, Jamomet, Bilinjan) i
- b) pripadnici hrvatske vlastele (Bribirci) i zadarskog patricijata (Varicassis), s oznakom *nobiles*.

Skupina b) ni u čemu nije sporna: “*nobiles de Breberio*” su jedan odvojak bribirskih Šubića, dok je Madije de Varicassis pripadnik dalmatinskog patricijata, što znači da plemići iz Bribira i zadarski plemić pripadaju staleški određenim društvenim skupinama. Skupina a), naprotiv, pokazuje da u tom času pripadnici hrvatskih plemena još nemaju, staleški određeni, plemićki položaj, pa nisu “*nobiles*”, kako su to plemići iz Bribira i zadarski patricij. Dapače, naziv “*nobiles*” 1322. godine ne nose ni pripadnici plemena Jamomet, premda će oni, kako utemeljeno smijemo pretpostaviti, prije 1350. godine ući u zajednicu nižega plemstva, u “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, pa će Jamomete zabilježiti i spis *Pacta conventa (Qualiter)*.

Usporedba pak, podataka u ispravama Mladena II. (1322) i bana Stjepana za Vireviće (1350/51) upućuje na zaključak da se niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, kao staleški određena društvena skupina, svakako oblikuje prije 1350. godine, ali da se to 1322. godine još nije bilo zbililo. Više od toga se na temelju sačuvane izvorne građe ne može reći, ali vrela o plemenu Prkalj ipak upućuju na promjene u društvenom položaju pripadnikâ tog plemena.

Godine 1358. Ivan Ćuz, ban Dalmacije i Hrvatske, vraća selo (*villa*) Brdari u Zrmanji plemićima (*nobilibus*) Keglu i Martinu, sinovima Petra, i drugim

članovima plemena Prkalj (*de genere Parkly*) koje im je nepravедno bio oduzeo krbavski knez Grgur.¹²⁴ Ta isprava dokazuje da 1358. godine pripadnici plemena Prkalj nose naziv *nobiles*, odnosno da su između 1322, kad su bili određeni samo imenom plemena, i 1358. stekli društveni položaj nižega plemstva. U tom razdoblju izvršen je društveni pomak od pripadnika plemena Prkalj prema plemićima (*nobiles*) plemena Prkalj. Još jedna isprava za plemiće plemena Prkalj dopunjuje predodžbu o staleškom sadržaju tog društvenog pomaka.

Godine 1396. sabor (*congregatio generalis*) u Ninu oslobađa plemiće plemena Prkalj (*nobiles generacionis Perkly*) od plaćanja jednog dukata godišnje koje im je bila nametnula bosanska vlast (*potencia Boznensium*), tj. kralja Tvrtka I, uz obrazloženje da su oni “pravi i od starine plemići” (*veros et antiquos esse nobiles*).¹²⁵ Plaćanje poreza od jednog dukata, koje su kao “običaj i novost” (*consuetudinem et novitatem*) bili uveli “tirani Bosanci” (*Bosnenses uti tiranni*), nije u skladu s društvenim položajem plemića, pa ninski sabor oslobađa plemiće plemena Prkalj od tog podavanja, što će 1412. potvrditi i kralj Žigmund.¹²⁶ Dok je u ispravi bana Ivana Čuza u središtu bio zemljišni posjed i selo Brdari, ninski sabor 1396. je razmatrao njihov porezni teret. Na taj je način pojmu *hereditas* dodan pojam *census*, pa isprave za pripadnike plemena Prkalj iz 1358. i 1396. godine pokazuju da su osnovicom njihovom plemićkom položaju bili posjedovanje zemljišta i oslobađanje od plaćanja poreza. Ta dva pojma (*hereditas* i *census*) jednaki su ključnim pojmovima u ispravi o parnici cetinskih plemića 1360. godine, izuzevši pitanje vojne službe (*servicium*), pa ti pojmovi podjednako određuju društveni položaj cetinskih plemića i pripadnikâ plemena Prkalj. Ali, dok je cetinskim plemićima knez Ivan Nelipčić 1360. godine osporio i baštinu i oprost od plaćanja poreza, što je prihvatio i kraljevski sud kraljice Elizabete, dotle su ban Ivan Čuz i ninski sabor potvrdili plemićima iz plemena Prkalj upravo te dvije temeljne kategorije njihova plemićkog statusa. O čemu je, dakle, ovisila ta ključna razlika u društvenom položaju cetinskih plemića i plemića iz plemena Prkalj?

Sačuvana izvorna građa o nižemu plemstvu u Hrvatskoj pouzdano upućuje na ključni kriterij navedenih razlika, na kraljevsku vlast. Da bi pripadnici hrvatskih plemena mogli postići plemićki status i ostvariti temeljna staleška prava, tj. nesmetano uživanje zemljišnih posjeda (*hereditas, plemenština*) i oprost od plaćanja poreza (*census*), bilo je nužno da između plemena i kraljevske vlasti, odnosno njezinih institucija (sabor, ban), ne postoji nijedna druga jurisdikcija (feudalna, vlasteoska). Plemena koja u sredini XIV. stoljeća ulaze u zajednicu “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” nisu mogla imati svoje zemljišne posjede ni na jednom drugom teritoriju, nego na onome, na kojemu se protezala izravna jurisdikcija kraljevske vlasti. Kakve je posljedice imala feudalna vlast za društveni položaj nižega plemstva u Hrvatskoj, pokazala je, više puta spomenuta, isprava o parnici cetinskih plemića iz 1360. godine, ali

to pitanje nešto podrobnije osvjetljavaju dvije isprave za Ivana Nelipčića, koje 1345. godine izdaju ban Nikola i kralj Ludovik Anžuvina.

U ispravi Nikole, bana "čitave Slavonije", od 23.VI.1345. o miru s Ivanom Nelipčićem i njegovom majkom Vladislavom bilo je, između drugoga, određeno:

*"Quamdiu vero dominus comes Johannes castra sepedicta, videlicet Tininium et Brecheuo tenuerit, nobiles in tenutis et pertinentiis dictorum castrorum Tininium et Brecheuo manentes, nulli nisi predicto comiti Johanni seruire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari",*¹²⁷

tj.

"Doklegod će gospodin knez Ivan držati rečene utvrde, to jest, Knin i Brečevo, plemići koji borave na posjedima i pripadnostima tih utvrda nikome osim spomenutom knezu Ivanu nisu dužni služiti, niti će im itko drugi suditi nego isti knez".

Na žalost, na mnoga važna pitanja, koja ta isprava otvara, ne može se ponuditi utemeljeni odgovor, primjerice: od kada su se *nobiles* na posjedima Ivana Nelipčića smatrali plemićima i koji je bio njihov *titulus nobilitatis*?, ali je pouzdano, prvo, da su se *nobiles* i njihovi plemićki posjedi mogli nalaziti i u sklopu feudalnih kneštava u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, te, drugo, da su kraljevom odlukom mogli biti dovedeni u podređeni položaj spram jurisdikcije velikaša. Ludovik, odnosno njegov ban, dopušta da plemići Knina i Brečeva služe knezu Ivanu (*servicium*) i da budu podvrgnuti njegovoj sudskoj vlasti. Ludovik to dopušta zato da bi jednog od ključnih hrvatskih velikaša doveo u vlastito okrilje, pa je ispravom od 21.IX.1345. Ivana Nelipčića imenovao svojim dvorjanikom i obvezao ga na služenje "nama i svetoj kruni" (*nobis et sacre corone*).¹²⁸ Isprava, doduše, točnije ne kaže od čega se sastojala "služba" Nelipčićevih plemića, ali njihov položaj nije mogao biti bitno drugačijim od onoga što su ga na posjedima istog kneza Ivana Nelipčića imali cetinski plemići koji 1360. godine pokreću parnicu pred kraljicom Elizabetom.

I neimenovani *nobiles* na Nelipčićevim posjedima oko Knina i Brečeva (1345) i cetinski plemići (1360) najvjerojatnije su društvenim položajem bili srodni plemićima plemena Prkalj – osnovicom njihova položaja na vlastelinstvu Nelipčića morao je biti zemljišni posjed ili *hereditas* – ali je djelovanje kraljevske vlasti na njih bilo različito.

Pripadnici plemena Prkalj imaju 1322. posjede između Krneze i Krbavacluga na kraljevskom teritoriju, pa ispravu o sporu oko zemljišta izdaje ban Mladen II; 1358. ban Ivan Ćuz im vraća selo Brdari u porječju Zrmanje, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, a 1396. sabor u Ninu, što ga je sazvao kralj Žigmund, oslobađa ih od plaćanja poreza. Premda točnije ne znamo kada su pripadnici plemena Prkalj postali *nobiles* (svakako između 1322. i 1358. godine), ipak

je sigurno da njihov plemićki položaj podupire i potvrđuje kraljevska vlast i to ne nekom načelnom ispravom o potvrđivanju plemstva, nego potporom u konkretnim pitanjima (zemljište i porez). Kraljevska vlast, prema tome, izravnim pravnim intervencijama utvrđuje njihovu pripadnost nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Nelipčićevi *nobiles* (1345. i 1360) posve su suprotan primjer. Ni za njih ne znamo kada su postali plemićima, ali je pouzdano da ih ne zaštićuje kraljevska vlast, dapače, Ludovik ih podvrgava jurisdikciji feudalca. Ne samo da im se 1360. godine, s pravom, ne priznaje pripadnost “plemstvu dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, nego se čini da cetinski plemići gube i svoje baštinske posjede.

Nozdranje, zadarska grana plemena Draginića, treći je model u ocrtavanju djelovanja kraljevske vlasti na niže plemstvo u Hrvatskoj. Nagrađujući zadarske Draginiće za njihove zasluge prema kraljevskoj vlasti, Ludovik, odnosno njegovi predstavnici, određuje ispravom iz 1370. godine

“ut ipsi in omnibus possessionibus ipsorum extra districtum Jadre existentibus in eisdem libertatibus fruuntur, quibus ceteri nobiles regni Croacie duodecim generationum possessiones ipsorum tenent et conseruant”,¹²⁹

tj.

“da oni na svim svojim posjedima koji se nalaze izvan zadarskoga distrikta uživaju iste one slobode, prema kojima drže i čuvaju svoje posjede drugi plemići dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”.

Ludovik, prema tome, zadarskim Draginićima, pripadnicima dalmatinskog patricijata, podjeljuje one “slobode” (*libertates*) koje uživa “plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, pa u posjedovnom pravu izjednačava zadarskog plemića i niže plemstvo u Hrvatskoj, naravno, kada je riječ o posjedima Draginića izvan zadarskog, komunalnog područja, na hrvatskom političkom teritoriju, u Lučkoj županiji. Iz toga se smije zaključiti da pripadnici “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” drže svoje posjede prema osobitom pravu koje se naziva *libertas*.¹³⁰

Da bi pripadnici hrvatskih plemena mogli steći i utvrditi staleški položaj nižega plemstva, tj. *libertates*, morali su, kako je već istaknuto, boraviti i imati svoje posjede na onim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske, nad kojima se protezala izravna jurisdikcija kraljevske vlasti. Čini se utemeljenom pretpostavka da je taj ključni preduvjet bio važan za čitavo niže plemstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali bi se, možda, mogle naslutiti stanovite razlike u načinu ostvarivanja “sloboda” između plemića u širem smislu (*nobiles*) i “plemstva dvanaestero plemena” (*nobiles duodecim generationum*).

Sačuvane isprave, u kojima se iskazuje djelovanje kraljevske vlasti, odnosno institucijâ koje su kraljevskoj vlasti bile podređene (sabor, ban), odreda se odnose na plemena *izvan* zajednice “plemstva dvanaestero plemena”. Primjeri su Virevići (1350), cetinski plemići (1360), Glamočani (1360/61) ili Prkalji (1358, 1396), pa se čini da je upravo njima bila nužna zaštita kraljevske vlasti. Nasuprot tome, ni za jedno od plemenâ koja su, prema popisu u *Qualiteru*, ulazila u instituciju “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” nije iz tog razdoblja, iz sredine i druge polovice XIV. stoljeća, sačuvana takva isprava, koja bi svjedočila o izravnoj potpori kraljevske vlasti i o njezinu djelovanju na njihov staleški položaj. Ali, isprave za Vireviće, cetinske plemiće ili Prkalje, plemiće u širem smislu, ocrtavaju i sadržaj “slobodâ” (*libertates*), o kojima isprava za Draginiće iz 1370. godine svjedoči da su ih uživali članovi “plemstva dvanaestero plemena”.

Temeljnomo pretpostavkom ostvarenju tih “slobodâ” bio je, dakako, zemljišni posjed plemena ili “plemenština” (*hereditas*), a u njihovu središtu oprost od plaćanja poreza. Na to upućuje i isprava kralja Ludovika iz 1360-61. godine, na žalost nepotpuna, o oslobođanju zadarskih plemića od plaćanja marturine koju bi oni morali plaćati “more nobilium Croacie”.¹³¹ Ta isprava dokazuje da je Ludovik, obnavljajući kraljevsku vlast u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, uveo plaćanje marturine i porezom opteretio niže plemstvo, ali ta činjenica ne pruža pouzdani odgovor na pitanje: jesu li u taj pojam *nobiles* iz Ludovikove isprave zadarskim plemićima bili uključeni i pripadnici “plemstva dvanaestero plemena”, odnosno, jesu li i oni nakon 1360. bili primorani na plaćanje marturine?

Ako bismo zahtjev Virevića na saboru hrvatskog plemstva u Podbrizanima (1350/51) tumačili njihovom željom da im se dopusti pristup “plemstvu dvanaestero plemena”- takvo tumačenje, doduše, nije pouzdano, ali je na razini pretpostavke moguće, barem u jednakoj mjeri kao gledište da oni od sabora traže samo potvrdu plemićkog statusa - onda bi takva interpretacija isprave za Vireviće upućivala na zaključak da im je članstvo u toj plemićkoj zajednici moralo osiguravati neka staleška prava, ne samo sigurnost u uživanju zemljišnih posjeda, nego najvjerojatnije i oprost od plaćanja poreza, jer bi u suprotnom njihov zahtjev bio teško razumljiv. To na stanovit način podupire i isprava o parnici cetinskih plemića iz 1360. godine, u kojoj cetinski plemići ističu da uživaju ista prava kao “plemići dvanaestero plemena”, nastojeći time postići i oprost od plaćanja poreza Ivanu Nelipčiću.

8) Zbog čega je sastavljen *Qualiter*?

U tumačenju pojma *libertas* iz isprave za Draginiće (1370), dakle, prvorazredni dokumenti nužno upućuju na *Qualiter* i na njegov temeljni sadržaj. Jer, upravo sadržajna jezgra tog spisa govori o sigurnosti posjedovanja zemljišta i

o oprostima od plaćanja poreza. *Qualiter* je u takvom razlaganju nezaobilazan, ne samo uz pitanje tko ga je i kada sastavio, nego i zašto? Je li to samo “nedužna priča”, koja je ostala u ozračju “lijepe književnosti” (N. Klaić), dakle izvan svakog društvenog djelovanja, ili možda zapis o činu nižega plemstva koje ustaje u obranu “consuetudo Croatorum” spram Ludovika Anžuvina kada je on nakon 1360. godine počeo ugrožavati staleške povlastice “plemstva dvanaestero plemena” (M. Šufflay) ili, pak, sadržajno vjerodostojna vijest o dogovoru plemstva dvanaest hrvatskih plemena s kraljem Kolomanom 1102. godine i o kraljevoj potvrdi njihovih temeljnih staleških prava (F. Šišić)?

Ako iz razlaganja izostavimo posljednju mogućnost i gledište Ferde Šišića, jer u kritičkoj analizi sačuvanih vrela ključni sadržaj *Qualitera*, tj. potvrđivanje staleških prava hrvatskog plemstva, ne možemo datirati u početak XII. stoljeća, onda valja reći da je u razmatranju *Qualitera*, kao izvora za razvoj hrvatskoga društva u sredini XIV. stoljeća, apsolutno pouzdan odgovor na pitanje o razlozima sastavljanja tog spisa nedostizhan, ali da se ipak mogu utvrditi neke temeljne misaone koordinate tog sastavka.

Je li sastavak, poznat kao *Pacta conventa* ili *Qualiter*, ikada izašao izvan okrilja “lijepe književnosti”, je li ikada poslužio u staleškim nastojanjima hrvatskih plemića ne može se reći, jer o tome nema traga u sačuvanim vrelima. U njima nema podataka o izravnom odnosu između kralja Ludovika i “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”, izuzevši činjenicu da Ludovik u ispravi za Draginiće 1370. godine izričito spominje *libertates* koje uživaju “nobiles duodecim generationum regni Croacie”, što pokazuje da kralj tada te “slobode” uvažava.

Ali, premda *Qualiter*, po svojoj prilici, nije nikada bio u službenoj upotrebi, njegov tekst, kao sadržajno slojeviti sastavak, svjedoči i o stanjima svijesti, ideologijama i društvenim pojavama onoga vremena, u kojemu je njegova sadržajna jezgra bila živa i aktualna. Analiza vjerodostojnih podataka pokazala je da se temeljne odrednice *Qualitera* poklapaju s gledištima i tegobama nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita u sredini i drugoj polovici XIV. stoljeća, pa je taj spis mogao iskazivati samo mentalna, staleška gledišta tog sloja hrvatskoga društva u tom razdoblju. Nasuprot tome, *Qualiter* nema ni misaone ni društvene veze s hrvatskim vlasteoskim rodovima, jer ključne sadržajne sastavnice tog spisa: plemenština (*hereditas*) i oprost od plaćanja poreza, nisu mogle imati bilo kakvu važnost u razvoju feudalne elite. Misaona osnovica u sastavljanju *Qualitera* mogla je potjecati samo iz hrvatskoga nižeg plemstva i to u sredini XIV. stoljeća, kada se niže plemstvo oblikuje kao stalež, bez obzira na otvoreno pitanje o autoru tog spisa i o razlozima/putovima, kojima je plemićka svijest potaknula njegovo sastavljanje.

“Slobode” (*libertates*), po svojoj prilici upravo one koje navodi *Qualiter*, prije svega mirno uživanje zemljišnih posjeda i oprost od plaćanja poreza, bile su

staleškim znakom “plemstva dvanaestero plemena”, pa je pripadnost toj instituciji hrvatskom malom plemiću osiguravala izdvojeni društveni položaj. Samo takav zaključak može protumačiti ispravu za Vireviće (1350/51) i ispravu o parnici cetinskih plemića (1360): temeljni cilj i Virevića i cetinskih plemića bio je ulazak u tu užu plemićku zajednicu. Pripadnici onih hrvatskih plemena koja u sredini XIV. stoljeća nisu ušla u “plemstvo dvanaestero plemena”, pa ih *Qualiter* ne spominje, tek su se morala izboriti za takve staleške “slobode”, bilo uključivanjem u užu stalešku zajednicu (po svoj prilici Virevići), bilo izvan nje (primjer Prkalja), a ishod je ovisio o kraljevskoj vlasti. Krićka analiza građe o hrvatskim plemenima i nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj upućuje na zaključak da je u sredini i drugoj polovici XIV. stoljeća upravo pitanje: jesu li im *libertates* bile staleški zajamčene ili nisu, razlikovalo one plemiće (*nobiles*) koji su pripadali “plemstvu dvanaestero plemena” od onih koji su ostali izvan te institucije.

Na izmaku srednjega vijeka, u XV. stoljeću, ta se razlika postupno gubi u cjelovitom pojmu hrvatskoga nižeg plemstva. Njihove upravne institucije, plemićke općine s plemićkim sudskim stolovima, postupno se šire čitavom srednjovjekovnom Hrvatskom južno od Gvozda, a i sâm spomen “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” iščezava iz vrelâ, pa se posljednji put spominje 1459. godine.¹³²

Bilješke:

- ¹ Le Goff 1974, 301-302.
- ² Commissiones I, 203-223.
- ³ Klaić 1971, 161.
- ⁴ Isto, 392.
- ⁵ Novak-Skok, 224.
- ⁶ Klaić 1976, 361-363.
- ⁷ Ančić 1997, 241-253.
- ⁸ 1180: “iuppanus Mirozlauus filius Bogdanazi” (CD II, 167); 1200: “Gregorius comes” (isto, 202); Thomas Archidiaconus, 113-119, pogl. XXXII, O knezu Grguru (De Gregorio comite).
- ⁹ CD IV, 466-468.
- ¹⁰ Rački 1888, 131.
- ¹¹ Klaić, 1897, 15-16.
- ¹² Prema Tomašiću 1918, 67, u 29. pogl. se ističe da “valja znati da su stanovnici Raguze Hrvate i ostale arhonte Slovenâ (Σκλαβάρχοντας) na vlastitim svojim korabljama u Langobardiju prevezli”, što znači da su Hrvati arhonti nad Slavenima. Nasuprot tome, prema B. Ferjančiću, prijevod tog odlomka razlikuje se upravo u tumačenju izričaja Σκλαβάρχοντας: “Trebalo znati da hrvatske i ostale slovenske arhonte stanovnici grada Raguze prevezoše na svojim brodovima u Langobardiju (Vizantiski izvori II, 19). Prema tome, izričaj Σκλαβάρχοντας ne znači “arhonte Slavena”, dakle, arhonte, vladare nad Slavenima, nego jednostavno “slavenske arhonte”, u koje su uključeni i Hrvati (isto, bilj. 33). Takvim tumačenjem nestaje jedini izvorni oslonac teorije o “socijalnom dualizmu”.
- ¹³ Šišić 1925, 656, 657.
- ¹⁴ Hauptmann 1942, 104, 109.
- ¹⁵ Mandić 1952, 291.
- ¹⁶ Šišić 1925 ističe da su “seljaci (*villani*) uživali u staroj hrvatskoj državi potpuno obezbijeden posjed zemljišta (*terra, territorium, possessio*), raspoložuci njime po volji, a uz to bijahu još i slobodni državljani, ravni građanima i plemićima [...]” (656).
- ¹⁷ Bizantski Νόμος γεωργικος nastao je, prema Kostrenčić 1956, u sredini ili drugoj polovici VIII. stoljeća (86), dok ga Ostrogorski 1969 datira u kraj VII. ili na početak VIII. stoljeća (103).
- ¹⁸ Kostrenčić 1956, 86.
- ¹⁹ isto, 87.
- ²⁰ isto, 105.
- ²¹ Barada 1957, 6-7.
- ²² Klaić 1971, 157-158.
- ²³ Goldstein 1995, 354-355.
- ²⁴ Budak 1994, 147-148. Usp. Budak 1985.
- ²⁵ CD II, 10.
- ²⁶ Kolomanova isprava iz 1103. godine nalazi se rukopisu *Mensa episcopalis – Donationales* koji se čuva u Kaptolskom arhivu u Splitu. Rukopis s prijepisima isprava o posjedima splitske Crkve napisan je u XVIII. stoljeću. Šišić 1944 smatra da je isprava kralja Kolomana iz 1103. godine krivotvorena “negdje oko 1165./66. godine” (100). Kada se u XII. stoljeću obnavlja rimsko pravo i oblikuje notarijat kao ustanova javne vjere, crkvene institucije u

dalmatinskim gradovima nisu imale vjerodostojna dokazna sredstva za posjede na hrvatskom političkom području, pa se pojavila potreba za naknadnim sastavljanjem, dakle krivotvorenjem isprava. Zbog toga nije slučajno da kartulari dalmatinskih samostana uglavnom nastaju upravo u XII. stoljeću, s obiljem upisa o zemljištima koje samostani najvjerojatnije uistinu i posjeduju, ali vlasništvo nad njima ne mogu drugačije dokazati nego tekstem kartulara koji se tada sastavljaju. U takvim se prilikama, smijemo pretpostaviti, nalazi i Splitska nadbiskupija koja se u sredini XII. stoljeća sukobljava s omiškim Kačićima oko posjedâ u Mosoru i poljičkim selima. Kada je nadbiskup Gerard, prethodnik Arnirov, došao 1167. godine u Split pokušao je, prema više-manje utemeljenom tumačenju F. Šišića, steći te posjede, navedene u tobožnjoj darovnici kralja Kolomana iz 1103. godine, ali je izazvao otpor (101). Šišić smatra da upravo na to misli papa Aleksandar III. u ispravi od oko 1168. godine, u kojoj nadbiskupu savjetuje da se pretjerano ne bori za crkvene posjede (CD II, 123). Valja dodati da se jedno iz skupine poljičkih sela koja se navode u Kolomanovoj ispravi iz 1103. godine kao posjed Splitske nadbiskupije, Tugare, spominje već i u darovnici kneza Trpimira iz 852. godine (Rački, Doc., 4; CD I, 5), što je također veoma dvojbena podatak (vrlo opreznu analizu tog podatka u Trpimirovoj darovnici iz 852. vidi u: Klaić 1960, 153).

²⁷ CD II, 165. Usp. Šišić 1944, 101.

²⁸ Thomas Archidiaconus, 71-75, pogl. 21, De Raynerio archiepiscopo.

²⁹ isto, 104-105, pogl. 29, De bello, quod gestum est pro uilla de Ostrog. O selu Ostrog: Omašić 2001, 85-95.

³⁰ CD VI, 208.

³¹ Mažuranić 1908-1922 izričaje "džedić, didić, dedić" tumači kao "heres, baštinik" i dodaje: "Svakako označuje se tom rieči, da je džedić nasliedio zemljištni slobodan posjed ne samo od oca, da je sljednik dakle u djedini, u imanju, koje je držao već djed i daljnji predji" (245).

³² Thomas Archidiaconus, 105; Toma, Kronika, 58.

³³ Raukar 1977, 37-51.

³⁴ Zadarski statut, 556-559; usp. Raukar 1977, 148.

³⁵ Državni arhiv Zadar [dalje: DAZ], Spisi zadarskih notara [dalje: SZN], Johannes Franciscus Grisinus, B.I, F.II/6, 25.VIII.1491.

³⁶ isto, Šimun Damiani, B.VI, F.VII/9, 20.III.1476. O nazivima stanovnika u Sali usp. Raukar 1977, 148.

³⁷ isto, Andreas de Canterio, B. I, F. II, 34', 6.III.1354.

³⁸ isto, Raymundus de Modiis, B. I, F. I, 116', 9.IV.1386.

³⁹ Lucić 1979, 664-665.

⁴⁰ Zadarski statut, 626-633, Reformacije, gl. 137.

⁴¹ Antoljak 1992, 773-822.

⁴² "Item che uenendo alcun pouero uilan in malatia, ñ in pouertf, si che non possa Zappar le uigne per si, ne per altra persona, per anni tre continui, non se li possa dar inpazo per fin anni tre, e da innanzi sia in liberta del Patron del terren non laorando le dette uigne, i' detti tre anni poterli tor le dette uigne" (isto, 786-787).

⁴³ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. II, F. III/11, 14.VII.1450.

⁴⁴ isto, Antonius Barba, B. I, F. I, 26.VIII.1493.

⁴⁵ isto, Šimun Damiani, B. IV, F. V/2, 9.IV.1457.

⁴⁶ Omašić 2001, 202-207.

⁴⁷ DAZ, SZN, Šimun Damiani, B. III, F. IV/3, 110'-111.

- ⁴⁸ Fučić 1992, 7, 9.
- ⁴⁹ Šišić 1925, 655-658.
- ⁵⁰ Premda su i F. Rački i Vj. Klaić zastupali gledište o “višem” i “nižem” plemstvu u rano-srednjovjekovnoj Hrvatskoj, ipak je među njima bilo i razlika. Prema Račkome, starješine plemena bili su “prvobitno plemstvo” koje se dijelilo u dva sloja: oni koji su postajali župani, banovi i dvorski dostojanstvenici činili su više plemstvo, dok su svi ostali bili niži plemići, što znači da svi pripadnici hrvatskih plemena nisu bili plemići, nego samo starješine plemena i rodova (Rački 1884, 186, 188-190). Vj. Klaić je, nasuprot Račkome, proširio pojam plemstva na sve Hrvate, pripadnike hrvatskih plemena, gospodare nad podložnicima, Slavenima, ističući da su “višem plemstvu pripadale porodice, kojih su članovi obnašali razne državne i plemenske službe, od kojih su se naime birali bani i župani; u niže plemstvo ubrajali su se svi slobodni Hrvati podijeljeni u plemena [...]” (Klaić 1899, 291).
- ⁵¹ Šišić 1925, 656, bilj 14, pažljivo navodi sve podatke o hrvatskom plemstvu prema podacima u Rački, Documenta.
- ⁵² Opisuju ći trogirski rukopis *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona, u kojemu se sačuvao najstariji poznati primjerak spisa *Pacta conventa*, Šišić je u “Priručniku izvora hrvatske historije” (1914) istakao da je taj rukopis napisan “najkasnije rano na početku XIV. vijeka, dakle nije suvremeno svjedočanstvo sačuvano u originalu” (464). Šišić drži da je “sastavljač apendikule [Šišić tako naziva spis *Pacta conventa*] živio nesumnjivo u Splitu oko g. 1300.” koji je smatrao da 17. pogl. *Salonitanske povijesti* Tome Arhidakona “ne odgovara po njegovu znanju istini, jer je on imao u ruci ili neku historičku bilješku no vjerojatnije svakako i samu ispravu Kolomanovu izdanu za ono dvanaest plemena, pa je onda napisao ‘apendikulu’ prema tim izvorima” (516). Zaključuje da je “meritorni dio apendikule, naime naracija, dispozicija i datum nesumnjivo svake vjere dostojan spis [...]” (526).
- ⁵³ Rački, Doc., 192, 195; CD I, 32, 37; Klaić 1972, 34, 36.
- ⁵⁴ Thomas Archidiaconus, 57, pogl. 17, Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Croatiae.
- ⁵⁵ Npr.: Rački, Doc., 74 (1060-1062), 69 (1067), 82 (1070); CD I, 97, 107, 117.
- ⁵⁶ Šišić 1914, 483-484.
- ⁵⁷ isto, 485-496.
- ⁵⁸ Isprava iz 1273. godine sačuvana je u ispravi o parnici između Glamočana i Ludovikova viteza Jakova Šubića za sela Banjevac i Kašić od 15.XI.1361. (CD XIII, 185-190). Prema uvjerljivom tumačenju u Klaić 1956, isprava za Glamočane iz 1273. je krivotvorena, a po svoj prilici je “sastavljena neposredno prije parnice” s Jakovom Šubićem (95, bilj 74).
- ⁵⁹ Šišić 1914, 486.
- ⁶⁰ CD XI, 631 (isprava za Vireviće); XIII, 86-89 (parnica cetinskih plemića).
- ⁶¹ Šufflay 1915.
- ⁶² Isprava kralja Kolomana zadarskom samostanu sv. Marije iz 1102: CD II, 9-10; Novak 1959, 256-257.
- ⁶³ Nakon prvog nacрта o stvaranju hrvatskoga plemstva u ocjeni Šišićeva *Priručnika* (1915) Šufflay dograđuje svoju koncepciju o hrvatskom plemstvu u knjizi *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925 (citati ovdje prema drugom izdanju, Zagreb 1991). Dok je Ferdo Šišić razmatrao izvorne podatke o “plemstvu dvanaestero plemena” samo zato da bi obranio sadržajnu vjerodostojnost *Pacta conventa*, Šufflay postupa posve obrnuto: iz središta analize gotovo uklanja taj spis, smatrajući ga samo vrelom obavijesti o imenima pripadnika “plemstva dvanaestero plemena”, ističući: “Imena njihova znamo iz glasovitog pripiska na rukopisu splitskog arcidakona Tome [...]. Sadržaj pripiska tiče se baš dvanaest hrvatskih plemena; daje tom savezu stariju sankciju” (Šufflay 1991, 48).

- ⁶⁴ Šufflay 1991, 46-47.
- ⁶⁵ Na i. mj.
- ⁶⁶ Hauptmann 1942, 79-112.
- ⁶⁷ isto, 108.
- ⁶⁸ isto, 104.
- ⁶⁹ isto, 109.
- ⁷⁰ Barada 1943, 193-218.
- ⁷¹ isto, 197-198. Premda je takvo gledište prije svega bilo polemički odgovor na prilog Ljudmila Hauptmanna, ipak valja istaknuti da je Barada prvi upozorio na pojam staleškog određivanja plemstva, što je bio koristan prinos metodološkom napredovanju hrvatske historiografije.
- ⁷² isto, 199-200.
- ⁷³ isto, 200-201, 208, 214-215, 217.
- ⁷⁴ Hauptmann 1942, 98.
- ⁷⁵ Klaić 1956, 89.
- ⁷⁶ isto, 94-95. Da bi utvrdila *titulus nobilitatis* "plemstva dvanaestero plemena", Nada Klaić upozorava na *Qualiter* i ističe da je prema njegovom sadržaju "Koloman priznao predstavnicima dvanaestero plemena oprost od plaćanja poreza i vojnu obvezu samo u slučaju defanzivnog rata" (94). Od tri ključne odredbe tog spisa izostavlja kraljevo obećanje o mirnom uživanju zemljišnih posjeda, da bi mogla zaključiti da "zemlja nije bila *titulus nobilitatis*" (94). Valja istaknuti da u razlaganju Nade Klaić nije, iz metodičkih razloga, prihvatljiva takva interpretacija *Qualitera* jer smo u svakom opisivanju sadržaja tog spisa dužni točno navesti sve njegove sastavne dijelove, dok s druge strane interpretativno nije prihvatljivo osporavanje važnosti *plemenštine* u oblikovanju nižega plemstva jer je već Ljudmil Hauptmann, kako je ranije istaknuto, s pravom zaključio da je "plemstvo kod Hrvata vezano za plemenštinu" (Hauptmann 1942, 98). Dakako, *plemenština*, sama za sebe, ne može biti znak plemstva, ali je posjedovanje vlastita zemljišta nužan, nezaobilazan preduvjet za svako pravno, staleško određivanje plemićkog položaja, prije svega za oprost od plaćanja poreza, što sasvim sigurno jest temeljni *titulus nobilitatis*.
- ⁷⁷ isto, 96. Gledište da su plemići dvanaestero plemena nastojali uvjeriti kralja Ludovika da ih je od plaćanja poreza oslobodio već kralj Koloman Nada Klaić napušta u *Povijesti Hrvata u razvijenom srednjem vijeku* (1976). Prema autorici, *Qualiter* je "nedužna priča" koja "nije nikada prodrila u hrvatsku javnost, ona je postala i ostala sastavni dio hrvatske ili točnije latinske 'lijepo književnosti'" (605).
- ⁷⁸ isto, 98.
- ⁷⁹ Klaić 1958/59, 159-160. Autorica je u ovom radu postavila mnoštvo veoma važnih istraživačkih pitanja, na koja sačuvana vrela samo donekle omogućavaju pouzdan odgovor.
- ⁸⁰ Klaić 1976, 602-604.
- ⁸¹ Valja, doduše, istaknuti da je Nada Klaić u kraćoj radnji: "O porijeklu hrvatskog dominikanca Andrije Jamometa (1420/30-1484) znamenitog borca za reformu", *Croatica christiana periodica*, XI, 1987, br. 19, 1-8, posljednji put dodirnula pitanje nižega plemstva u Hrvatskoj južno od Velebita. To je vrijedan prilog o Jamometima, jednom od plemenâ koji su navedeni u spisu *Pacta conventa*, ali novih istraživačkih rezultata u njemu ipak nije bilo, osim nove terminologije za hrvatsko niže plemstvo: "slobodnjaci". Koliko mi je poznato, N. Klaić se u tom prilogu prva osvrnula na ispravu bana Mladena II. iz 1322. o sporu oko zemlje u Krnci koji vode "slobodnjaci iz porodice Perkal" (7).
- ⁸² Obrani vjerodostojnosti *Pacta conventa* Stjepan Antoljak posvećuje monografiju *Pacta ili concordia od 1102* (Zagreb 1980). Knjiga je opskrbljena mnoštvom veoma korisnih podataka

o rukopisima *Pacta conventa*, tumačenjima njegovih izričaja i imena, ali unatoč svemu naporu autoru nije uspjelo dokazati najvažnije, sadržajnu vjerodostojnost tog spisa, odnosno utemeljeno potkrijepiti temeljnu tezu da u godini 1102. postoji plemićka institucija dvanaest hrvatskih plemena kojoj kralj Koloman podjeljuje povlastice. Ta, za ocjenu knjige Stjepana Antoljaka, najvažnija činjenica nije, naravno, ovisila o samom autoru, nego o vrsti i opsegu sačuvanim vrelišta. Ne samo da u pouzdanim vrelišta nakon 1102. godine, na koju upućuje spis *Pacta conventa*, dakle, u razdoblju Arpadovića, nema ni spomena o ustanovi "plemića dvanaest plemena Hrvatske" (*XII nobiles sapientiores de XII tribubus Chroacie*) koja se spominje u tom spisu, nego se ona u vjerodostojnim ispravama uopće ne spominje sve do sredine XIV. stoljeća, do podatka u ispravi za Vireviće 1350/51. godine.

Unatoč toj nezaobilaznoj činjenici koju, već iz metodičkih razloga, ne smije zanemariti nijedan pokušaj razlaganja, kako o problemu *Qualitera*, tako ni o problemu nižega plemstva u Hrvatskoj, ipak se hrvatska historiografija u posljednjih desetak godina uglavnom na nju nije obazirala. U monografiji se *Postanak i razvitak Poljičke kneževine (do kraja XV. stoljeća)* (Split 1991), primjerice, Ante Laušić kritički osvrće na spoznaje hrvatske historiografije o hrvatskom plemstvu, ali se priklanja autorima koji su čvrsto zastupali gledište o vjerodostojnosti *Pacta conventa* (Lučić 1968-69, Antoljak 1980; 115, bilj. 9). Dosljedno tome, "najnovije tvrdnje N. Klaić i istomišljenika da plemstvo 12-ero plemena valja tražiti tek u XIV stoljeću" ocjenjuje krajnje negativno, smatrajući da "ni u kom slučaju ne jamče pozitivnije pomake, nego još jače potpiruju smutnju i stvaraju nepotrebnu pometnju u hrvatskoj historiografiji" (115).

Ante Laušić nije bio osamljen u odlučnoj obrani sadržajne vjerodostojnosti *Pacta conventa*. U knjizi *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću* (Zadar-Mostar 1997), odnosno u njezinu dodatku: "Excurs. Narav kraljevske vlasti u Hrvatskoj XII. i XIII. stoljeća", Mladen Ančić se, nakon analize nekih temeljnih pitanja o razvoju hrvatskoga društva u doba Arpadovića (kraljevski posjedi, pitanje poreza) priklanja onom smjeru hrvatske historiografije koja je zastupala gledište o vjerodostojnosti *Qualitera*. U prilogu, pak, "Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela", *Povijesni prilozi* 17, 1998, isti autor gledištu o sadržajnoj vjerodostojnosti *Qualitera* dodaje i arheološku argumentaciju, nalaz velike ostave Kolomanova novca na lokalitetu Begovača, u širem zadarskom zaleđu, ističući da je taj nalaz bio osnovicom, prema kojoj je "Nikola Jakšić došao do zaključka kako ostava i nakit zapravo predstavljaju materijalni trag susreta kralja Kolomana i pripadnika ili predstavnika 12 rodova" (252). U prilogu "Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji", *Povijesni prilozi* 17, 1998, Nikola Jakšić utvrđuje lokaciju sporazuma između kralja Kolomana i 12 hrvatskih plemena. Smatrajući *Pacta* ili *Qualiter* "nepobitnom činjenicom", autor dogovor "hrvatskog rodovskog plemstva" s kraljem Kolomanom smješta na prostor srednjovjekovnog Podgrađa (danas Lepuri), gdje je pronađena ostava Kolomanovih denara (274-278).

⁸³ Lujo Margetić u knjizi *Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarna prava* (1983) iscrpno opisuje stvarna prava u Hrvatskoj, u tom sklopu i "značajke vlasništva nad zemljom 12 plemena hrvatskog kraljevstva" i zaključuje da "pojam *nobiles duodecim generationum regni Croatiae* nije sredinom XIV st. službeni naziv nikakve posebne organizacije hrvatskih plemića, da nije nikakva 'ustanova', već samo jedan od naziva hrvatskog plemstva uopće" (114), premda se takvom zaključku suprotstavlja, prije svega, isprava o parnici cetinskih plemića s Ivanom Nelipčićem 1360. godine. Damir Karbić, pak, u prilogu "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, vol. 16, 1998, tumači ispravu za Vireviće iz 1350/51. i ističe da je u njoj primjetno "i izražavanje neke vrste nejednakosti između različitih slojeva unutar plemstva" (94), ne ulazeći uopće u obrazlaganje

takve "nejednakosti". Monografija Luje Margetića i radnja Damira Karbića nedvojbeno su vrijedni prilozi proučavanju pravnog ustrojstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, u tom sklopu i hrvatskoga plemstva, ali, nažalost, zanemaruju stalešku organizaciju društva i staleške razlike unutar plemstva.

^{85a} Zadaćom ovoga priloga nije cjelovita analiza *Qualitera*, ali u sklopu osvrta na gledišta historiografije o nižemu plemstvu u srednjovjekovnoj Hrvatskoj valja o tom sastavku dodati nekoliko temeljnih napomena. Prije svega valja upozoriti na činjenicu da je u modernoj hrvatskoj historiografiji analitički pristup *Qualiteru* u metodičkom pogledu najčešće bio neprimjeren. Kako je zarana, navlastito na početku XX. stoljeća, razgovor o tom sastavku bio uključen u aktualne hrvatsko-mađarske političke odnose, pragmatički su ciljevi, prije svega nastojanje da se u cjelini obrani sadržajna vjerodostojnost *Pacta conventa*, opteretili svaki pokušaj kritičkog osvrta. Zbog toga je taj sastavak postavljen u raspon između dvaju strogo oblikovanih gledišta, o apsolutnoj sadržajnoj vjerodostojnosti (F. Šišić, s jedne, i o falsifikatu (M. Šufflay, N. Klaić), s druge strane, što znači da je zanemarena činjenica o sadržajnoj i kronološkoj slojevitosti *Qualitera*. Temeljnim je ciljem starije historiografije bila obrana gledišta da *Pacta conventa* ili *Qualiter* dokazuju da Koloman nije 1102. godine oružjem pokorio Hrvatsku i silom je uključio u ugarsko kraljevstvo, nego da su ga Hrvati dogovorom, što znači i vlastitim pristankom, izabrali za kralja. Dosljedno tome, i jedan od temeljnih izričaja u *Qualiteru: XII nobiles sapientiores de XII tribubus Croatiae* (12 mudrijih plemića iz 12 plemena Hrvatske), dakle "plemstvo dvanaest plemena Hrvatske", postavljen je u 1102. godinu, pa prema *Qualiteru* upravo plemići dvanaest hrvatskih plemena sklapaju sporazum s novim kraljem. Čvrsto vezivanje ta dva sadržajna sloja: a) sporazum između hrvatskih uglednika ili velikaša (*regni proceres*, prema izričaju Tome Arhidakona u 17. poglavlju *Salonitanske povijesti*) i kralja Kolomana, te b) pojam "plemstvo dvanaest hrvatskih plemena" onemogućili su kritički razgovor o *Qualiteru*. Utemeljeni sud o tom sastavku, pak, omogućuje samo razdvajanje ta dva sadržajna sloja. Početnom točkom analize mora biti pitanje: postoji li na početku XII. stoljeća staleška zajednica "plemstvo dvanaestero plemena Hrvatske" ili ne, možemo li postojanje takve zajednice potkrijepiti vrelima iz tog vremena, iz kraja XI. ili početka XII. stoljeća ili ne? Na tom se pitanju lomila starija historiografija, od Ferde Šišića do Stjepana Antoljaka, jer je, spajajući dva sloja *Qualitera*, plemićku instituciju postavljala u ono razdoblje, u godinu 1102, u koje je ni na koji način, upravo nikakvim tragom u vjerodostojnim vrelima, ne možemo datirati. S druge strane, onaj smjer historiografije koji je kritički pristupao *Qualiteru* upotrebljavao je za taj sastavak posve neprimjereni izričaj "falsifikat" (M. Šufflay, N. Klaić) kojim se mogu odrediti samo isprave, javne ili privatne, prema njihovim diplomatskim, formalnim i sadržajnim značajkama, a ne pripovjedni, kroničarski sastavci, kakvim je nedvojbeno *Qualiter*. Jedino pitanje koje smijemo postaviti bilo kojem pripovjednom sastavku, pa po tome i spisu *Qualiter*, jest: je li njegov sadržaj vjerodostojan ili nije? i na toj osnovici tragati za mogućim kronološkim određivanjem njegovih sadržajnih slojeva. S tog motrišta temeljni smisao spisa *Pacta conventa (Qualiter)* o dogovoru između hrvatskih velikaša i kralja Kolomana smatram prihvatljivim jer ga, u širem smislu, podupire odnos Kolomana prema dalmatinskim gradovima 1105. godine koji se također temelji na dogovoru (usp. bilješku o "saboru" /*curia*/ pred Zadrom 1105; CD II, 24) i, neposredno, u godini 1102, podatak u Kolomanovoj ispravi samostanu sv. Marije u Zadru iz 1102. godine o kraljevoj krunidbi u Biogradu na moru: "Saluo abito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia", tj., "nakon održana sabora, pošto bijah okrunjen u Biogradu na moru, u kraljevskom gradu" (CD II, 9). Tradicija te Kolomanove isprave, istina, nije besprijekorna, ali to nije razlog osporavanju gore navedenog izričaja koji upućuje na "sabor" ili "vijeće" (*consilium*), dakle na dogovaranje, očigledno između kralja koji pristupa

obredu krunidbe i hrvatskih uglednika (*proceres*). A upravo to, dogovaranje, temeljni je smisao *Qualitera*. To je njegova ključna sadržajna sastavnica, pa ne postoji razlog njezina odbacivanja u razmatranju o samim počecima hrvatsko-ugarskih dinastičkih odnosa. S tim slojem *Qualitera*, pak, nije u izravnoj sadržajnoj vezi njegov drugi sloj, podaci o staleškim pravima hrvatskoga plemstva, dapače, ta dva sloja valja sadržajno razdvojiti i kronološki jasno razlikovati. Ukratko: prebacivanje postanka institucije “plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske” iz godine 1102, kako bi to proizlazilo iz spisa *Qualiter*, u sredinu XIV. stoljeća, na što upućuju neprijeporna, vjerodostojna vrela, od isprave za Vireviće 1350/51. godine dalje, nipošto ne znači osporavanje gledišta da kralj Koloman uzimlje naslov *rex Dalmatie et Croatiae* i da se kruni u Biogradu na moru nakon dogovora s prvacima hrvatskoga kraljevstva, jer bi drugačiji slijed zbivanja bio neprimjeren ritualu Kolomanove krunidbe (usp. Raukar 1997, 74-76). Pregled historiografskih gledišta o *Pacta conventa (Qualiter)* v. u: Beuc 1985, 73-85.

⁸⁴ CD XI, 631.

⁸⁵ Razlika između takvih tumačenja ovisila je i o tome jesu li autori razlikovali dva staleška sloja unutar nižega plemstva u Hrvatskoj u sredini XIV. stoljeća ili nisu. Komentirajući ispravu za Vireviće, Šišić 1914 ističe da je “parentela Virovnygh” zamolila bana Stjepana “da joj potvrdi ujedno sa saborom plemstvo” (488), ali valja dodati da Šišić nije razlikovao staleške slojeve unutar pojma hrvatsko plemstvo. Prema Mandić 1958-59, Virevići su “od plemićkog sabora u Podbursanu 1350 zahtijevali da im se potvrdi status plemića” (194), također ne određujući točnije pojam plemstva, dok Klaić 1956 smatra da “plemeniti Hrvati Lučke županije priznaju, da Virevići doduše nisu po porijeklu članovi dvanaestero plemena [...], ali da su se ženili s članovima dvanaestero plemena i tako bili i ostali članovi plemstva dvanaestero plemena”, što potkrjepljuje podatkom iz XV. stoljeća, prema “Hrvatskim spomenicima” Đ. Šurmina, da su Virevići “uz ostalo plemstvo dvanaestero plemena, članovi plemenskog stola ili suda Lučke županije” (92-93).

⁸⁶ CD XIII, 86-90. Hrvatski prijevod isprave: Klaić 1972, 241-243.

⁸⁷ Najiscrpnije o tome: Klaić 1971, 154-162.

⁸⁸ Usp. Budak 1994, 147-151.

⁸⁹ Klaić 1958-59, 144.

⁹⁰ Klaić 1897; Šišić 1914; Barada 1943.

⁹¹ U fundacionalnoj ispravi Petra Krešimira IV. iz 1060. god. za biogradski samostan sv. Ivana Evanđeliste među svjedocima se spominje i Prvaneg, lučki župan (*Piruanego iuppano de Luca*) (Rački, Doc., 52; CD I, 88). Ako je taj Prvaneg ista osoba s Pribininim ocem Prvanegom, u upisu pod naslovom “De terra in Chamennani, que fuit Prebinne Gussichii, filii Pruanego” (oko 1076. god.) (Rački, Doc., 163; CD I, 149), onda je Prvaneg, lučki župan, bio Gusić. U upisima se još spominju Gusići Jure, Thaisa, Pribineg, Andrija i Nasemir (Rački, Doc., 163, 167, 171; CD I, 149, 150, 151, 156) (usp. Čošković 2002, 332-335). Na žalost, svi podaci o Gusićima u drugoj polovici XI. stoljeća nalaze se u kratkim upisima u *Policorionu* koji su onoliko pouzdani koliko je i sâm kartular pouzdan. A u njemu ima mnoštvo dvojbenih isprava, često u obliku kratkih bilježaka o pojedinim pravnim poslovima, o čemu najljepše svjedoče već i dvije verzije fundacionalne isprave Petra Krešimira IV. za samostan sv. Ivana iz 1060. godine, prvobitna, također sa sumnjivim dodacima (otok Žirje), i proširena, obje zabilježene u *Policorionu*. Zbog toga i podatke o Gusićima valja tumačiti s oprezom, ali se čini da bi oni ipak mogli biti vjerodostojni. Prije spomenuti upis “De terra in Chamennani” napose je zanimljiv jer ocrta svjet seoskih društava u biogradskom zaleđu u drugoj polovici XI. stoljeća. Pribina Gusić dariva samostanu zemljište u Kamenjanima, pa se navode i svjedoci tog čina: jedan župan (Iurainna), “schytanossa”

kralja Zvonimira (Iohannes), Thaisa Gusić, zajedno s “gotovo svim seljacima” (*omnibus uillanis*) iz tri okolna sela (*vicus*) (CD I, 149), što pokazuje da su pripadnici seoskih općina u biogradskom zaleđu ono društveno okruženje kojemu pripadaju i iz kojega su, možda, potekli župan, dvorjanik kralja Zvonimira i Thaisa Gusić.

⁹² CD II, 99-100, 1164. Izričaj “terra Mogorouizi”, tj. “zemljište koje pripada Mogoroviću” dolazi i u ispravi Petra Krešimira IV. iz 1060-1062. godine (Rački ispravu datira: 1069), kojom samostanu sv. Tome u Biogradu daje slobode (*libertatem*) i kraljevski posjed (*regale territorium*) u Rasohatici kod Tinja, a u opisu posjeda se kaže: “usque ad puteum, qui manet iuxta terram Mogorouizi”, tj. “sve do zdenca koji se nalazi pokraj zemlje Mogorovića” (Rački, Doc., 74-75; CD I, 97). Kad bismo ovu ispravu iz *Policoriona* smjeli smatrati vjerodostojnom, mogli bismo zaključiti da se 1060-1062. spominje zemljište kod Tinja, u biogradskom zaleđu, kojemu je vlasnik jedan od pripadnika plemena Mogorović, odnosno izvornim podatkom potkrijepiti, inače vrlo vjerojatni, zaključak da se “Mogorovići već u XI. st. nalaze između Zadra i Biograda” (Mandić 1952, 286). Ipak, taj podatak o Mogorovićima u 60-im godinama XI. stoljeća valja ocijeniti sumnjivim, ne samo zato što skup isprava iz *Policoriona* nije diplomatski i sadržajno pouzdan, nego i zato što se potpuno isti izričaj ponavlja stotinjak godina kasnije, u spomenutoj ispravi iz 1164. o sporu Bone, nadstojnice samostana sv. Tome, s Glamočanima za zemljište o kojemu se kaže: “usque ad puteum, qui manet iuxta terram Mogorouizi” (CD II, 99-100). Očigledno, u času kad samostani moraju sastavljati isprave za posjede koji najvjerojatnije jesu u njihovu vlasništvu, ali za njih nemaju nikakvih dokaznih sredstava, *Policorion* prenosi spor i njegove prostorne i vlasničke odnose iz XII. u XI. stoljeće, a sastavljač isprave Petra Krešimira IV. bez ustručavanja doslovno i u njoj ponavlja čitave odlomke iz teksta koji je, po svojoj prilici, napisan u 60-im godinama XII. stoljeća.

⁹³ isto, 107, 1166.

⁹⁴ isto, 131-132, 1171.

⁹⁵ isto, 179-181, 1182.

⁹⁶ isto, 184-186, 9.II.1183.

⁹⁷ isto, 218-219, 18.II.1188.

⁹⁸ isto, 267-268, 5.VII.1194

⁹⁹ CD III, 66-67, 21.III.1207.

¹⁰⁰ isto, 222-223, oko 1222.

¹⁰¹ CD IV, 115-119, 18.VI.1240.

¹⁰² CD II, 116, 165, 221, 241.

¹⁰³ CD II, 179-181, 296; III, 66-67.

¹⁰⁴ Šišić 1914 ističe: “Kačići (genus Chaçittorum) imali su svoje ‘baštine’ i oko Zadra i Nina od XI. sve do XV. vijeka, ali glavno im je sijelo bilo nešto južno od Spljeta (u Poljicama) sve do Neretve (498), što pokazuje da razlikuje “sjeverne” od “južnih” Kačića. Barada 1943 je nešto određeniji od Šišića, pa najprije kaže: “Kačići u 12. st. nalazimo u okolici Biograda i Zadra jednako kao i u glavnom uporištu Neretvana Omišu te srednjomosorskim Poljicima” (209), a zatim tu teritorijalnu razdvojenost Kačićâ tumači osloncem na zaključak da svako od 12 plemena koja se spominju u *Qualiteru* “potječe iz Lučke županije ili njene neposredne okolice”, ali dok su “pojedini rodovi ostali na starom plemenskom pragu”, dotle su se “pojedinci, pa i čitavi rodovi kao Kačići, već u 12. st. odielili od svojih suplemenjaka, nastanili i zagospodarili drugim krajevima daleko i naširoko po cijeloj Hrvatskoj od Gvozda do Neretve” (211).

¹⁰⁵ Šišić 1925, 657; Šufflay 1991, 47.

¹⁰⁶ Klaić, 1956, 98, bilj. 86.

- ¹⁰⁷ CD II, 99-100, 1164; 166-167, 10.VI.1180; 179-180, 1182; 357, 1200.
- ¹⁰⁸ "Tolimir, filius Stephani Subichi" (CD II, 186, 1183); IV, 46, 1238; VI, 533, 1285; X, 531, 1340.
- ¹⁰⁹ "Wilixa filio quondam Wlychete de Breberio de generacione Subichorum" (CD VIII, 283, 1311); "nobilis vir comes Butcho filium olim comitis Marchi Vulchexig de Berberio de genere Subich" (CD XIV, 152, 1368).
- ¹¹⁰ CD XVI, 28, 1379.
- ¹¹¹ Isprava Bele III. od 6.V.1188. kojom samostanu sv. Kuzme i Damjana potvrđuje darovnicu kraljeva Petra Krešimira, Zvonimira i Stjepana Arpadovića za Rogovo, Vrbicu i Kamenjane nije diplomatski autentična, kao ni čitava skupina ispravâ koje samostanu, tobože, izdaju Arpadovići, odreda prepisanih u *Policorionu*. Bez većeg napora dade se utvrditi da te isprave potječu od ruke zadarskih notara, a ne iz kraljevske kancelarije Arpadovića. Unatoč tome, podaci o svjedocima i njihovim titulama po svoj su prilici vjerodostojni, jer njihov sastavljač u drugoj polovici XII. ili u prvoj polovici XIII. stoljeća u njih unosi podatke iz autentičnih kraljevskih isprava. Zbog toga je i podatak o županu Slovinji u ovoj ispravi, po svoj prilici, vjerodostojan.
- ¹¹² isto, 267-268, 5.VII.1194.
- ¹¹³ Godine 1238. "iuppanus Georgius de Lapčano de Crino" potvrđuje da je "post destructionem urbis Jadere" njegov otac "iuppanus Jacobus" dao obrađivati posjede u Kokičanima, koje je držao Stančje Lapčanin, i da je izjavio da taj dio Kokičana pripada samostanu sv. Krševana; nakon Jakovljeve smrti te je zemlje držao Jakovljević brat "iuppanus Martinus", ali je i on izjavio da one pripadaju samostanu sv. Krševana (CD IV, 59-60); o Kokičanima usp. iscrpno Barada 1954.
- ¹¹⁴ Suprotno Barada 1954 koji razlikuje dijeljenje Lapčana u dvije različite grane, u "rodovske plemiće" u Lapcu i "feudalnu vlastelu" koji dobivaju Karinsko vlastelinstvo (491).
- ¹¹⁵ Podaci o hrvatskim plemenima okupljeni su u: Klaić 1897 i Antoljak 1962.
- ¹¹⁶ Barada 1943; Klaić 1956; Klaić 1958-59.
- ¹¹⁷ CD II, 186-187, 1183; III, 2-3, 2.III.1201; IV, 46-47, 15.I.1238. Odnos Lapčana i Kokičana veoma je iscrpno i utemeljeno analizirao Barada 1954, 477-484.
- ¹¹⁸ Jamometi: "Moyssa Chranche Jamometi" jedan je od ninskih građana koji 1284. zakletvom potvrđuju mir između Nina i Raba (CD VI, 514), dok Dobroslava, udova "Borislaui Jamomet" sastavlja 1303. oporuku u Zadru (SZB II, 54); Mgorovići: Hranko Mgorović sastavlja 1286. oporuku u Zadru (SZB I, 45); Virevići: Crnica "de genere Uireuichiorum" prodaje oko 1289. servu u Zadru (SZB I, 33), dok se 1318. u spominje Vesela, udovica Mavra Virević, kao stanovnica (habitatric) Zadra (SZB II, 169); Polečići: u Zadru se 1338. spominju nasljednici Miroslava Polečić (Poletich) (CD X, 377); Glamočani: 1288. se u Zadru spominju Juriša Glamočanin i njegova žena Lipa, kao "cives Jadrenses" (SZB I, 51); Šubići: Radovan Šubić s Paga prodaje 1289. zemljište na Pagu (isto, 161). Usp. podatke o smještaju i djelatnosti pripadnika hrvatskih plemena u Antoljak 1962.
- ¹¹⁹ O Grguru Mrganiću: Jelić 1960, 487-508; Raukar 1977, passim; o Lovri Dražmiliću: Raukar 1977, passim.
- ¹²⁰ Obrad Ramljanin uzima 1236. na obrađivanje vinograd samostana sv. Marije, a među Zadranima koji 1232. preuzimaju na obrađivanje zemljišta samostana sv. Krševana nalazi se i Milota Čudomirić (CD III, 360, 1232; IV, 18-19, 1236). Od težaštine Obrada Ramljanina svakako je zanimljiviji kmetski odnos Milote Čudomirića jer pripada onoj skupini hrvatskih plemena koja u sredini XIV. stoljeća ulaze u zajednicu "plemstva dvanaestero plemena".
- ¹²¹ Raukar 1977, 146-147.

- ¹²² Izričaj “semper” kronološki je, dakako, neodrediv jer je i sólo shvaćanje vremena u srednjovjekovnoj svijesti oscilirajuće, pa takav izričaj nije kvantificirajuća kategorija, nego opći pojam, u kojemu je usrodotočena činjenica protjecanja vremena. U ispravi iz 1350/51. Virevići izričajem “semper” prije svega žele reći da su oni, u času kad dolaze na sabor hrvatskoga plemstva u Podbrizanima, već plemići.
- ¹²³ Klaić 1917, 1-2.
- ¹²⁴ isto, 2-3.
- ¹²⁵ isto, 5-6.
- ¹²⁶ isto, 7-8. Građa o plemenu Prkalj, skupljena u Klaić 1917, nikada nije bila upotrijebljena u temeljnoj literaturi o problemu nižega plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Mandić 1952; Barada 1954; Klaić 1956; Mandić 1958-59; Klaić 1958-59), niti je u tim radovima objašnjeno zbog čega ti podaci nisu uzeti u obzir. Pleme Prkalj spominje Antoljak 1962 (u izdanju 1992, 366, bilj. 620), dok se Klaić 1987, kako je već istaknuto, prva osvrnula na ispravu bana Mladena II. iz 1322. Na tu je građu, kao vrelo za tumačenje o razvoju nižega plemstva u Hrvatskoj, prvi put upozoreno u: Raukar 1997, 203.
- ¹²⁷ CD XI, 205-207, 23.VI.1345.
- ¹²⁸ isto, 249-252, 21.XI.1345. Usp. o tome iscrpno: Klaić 1976, 598-600.
- ¹²⁹ CD XIX, 268-269, 10.VI.1370. O ispravama za Draginiće: Šišić 1914, 492-493; Klaić 1956, 93-94; Margetić 1983, 108-109.
- ¹³⁰ Klaić 1956, 93-94.
- ¹³¹ CD XIII, 91-92. Tekstovna korektura: umjesto “nomine nobilium Croacie” u “more nobilium Croacie”, Klaić 1956, 96. Usp. Margetić 1983, 124-125. O vezi između uvođenja plaćanja marturine i širenja zadarskog distrikta: Raukar 1977, 44.
- ¹³² Šišić 1914, 494-496; Barada 1952, 36-37; Klaić 1956, 94; Klaić 1958-59, 160; Margetić 1983, 107-108; Karbić 1998, 105-106.

Izvori

- CD *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I-XVIII. Uredili T. Smičiklas (II-XII), M. Kostrenčić-E. Laszowski (XIII), M. Kostrenčić (I, XIV-XVI), S. Gunjača (XVII), D. Rendić-Miočević (XVIII), Zagreb 1904-1990.
- Commissiones I *Commissiones et relationes Venetae*, Tomus I, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium [MSHSM] 6. Uredio S. Ljubić, Zagreb 1876.
- Klaić 1917 *Acta Keglevichiana. Annorum 1322.-1527*. Najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju. Izdao ih Vj. Klaić. MSHSM 42, Zagreb 1917.
- Klaić 1972 *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972.
- Rački, Doc. *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Priredio F. Rački, MSHSM 7, Zagreb 1877.
- SZB *Spisi zadarskih bilježnika I-III*, uredili M. Zjačić (I), M. Zjačić i J. Stipišić (II), J. Stipišić (III), Zadar 1959-1977.
- Thomas Archidiaconus Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*. Priredio F. Rački, MSHSM 26, Zagreb 1894.
- Toma, Kronika Toma Arhidakon, *Kronika*, preveo V. Rismondo, 1960, ²1977.
- Tomašić 1918 Constantini Imp. Porphyrogeniti de administrando imperio liber, u: N. Tomašić, *Život i djela cara Konstantina VII. Porfirogenita*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva XX, 1-2, Zagreb 1918, 23-91.
- Vizantiski izvori *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom II, uredio B. Ferjančić, Beograd 1959.
- Zadarski statut *Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII factis*. Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563, priredili i preveli J. Kolanović i M. Križman, Zadar 1997.

Literatura

- Ančić, M.
1997 *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću, Zadar-Mostar.*
1998 "Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela", *Povijesni prilozi* 17, 233-259.
- Antoljak, S.
1962 "Izumiranje i nestanak hrvatskoga plemstva u okolici Zadra", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 9, 55-115.
1980 *Pacta ili concordia od 1102. godine, Zagreb.*
1992 *Hrvati u prošlosti, Split.*
- Barada, M.
1943 "Postanak hrvatskog plemstva", *Časopis za hrvatsku poviest* I, 3, 193-218.
1952 *Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb.*
1954 "Lapčani", *Rad JAZU* 300, 473-535.
1957 *Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb.*
- Beuc, I.
1985 *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb.*
- Budak, N.
1985 "Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji", *Starohrvatska prosvjeta* 15, 255-268.
1994 *Prva stoljeća Hrvatske, Zagreb.*
- Čošković, P.
2002 "Gusići", *Hrvatski biografski leksikon* 5, Zagreb, 332-335.
- Fučić, B.
1992 *Vincent iz Kastva, Zagreb-Pazin.*
- Goldstein, I.
1995 *Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb.*
- Hauptmann, Lj.
1942 "Podrijetlo hrvatskoga plemstva", *Rad HAZU* 273, 79-112.
- Jakšić, N.
1998 "Materijalni odrazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji", *Povijesni prilozi* 17, 269-286.

- 1960 "Grgur Mrganić", *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 6-7, 487-508.
- Karbić, D.
1998 "Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, Vol. 16, Zagreb, 73-117.
- Klaić, N.
1956 "Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", *Historijski zbornik IX*, 83-100.
1958-59 "Postanak 'plemstva dvanaestero plemena Kraljevine Hrvatske'", *Historijski zbornik XI-XII*, 121-163.
1960 "O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62, 105-155.
1971 *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
1976 *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb.
1987 "O porijeklu hrvatskog dominikanca Andrije Jamometa (1420/30-1484)", *Croatica christiana periodica XI*, br. 19, 1-8.
- Klaić, Vj.
1897 "Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća", *Rad JAZU* 130, 1-85.
1897a *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*, Zagreb.
1899 *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, sv. I, Zagreb.
- Kostrenčić, M.
1956 *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I*, Zagreb.
- Laušić, A.
1991 *Postanak i razvitak Poljičke kneževine*, Split.
- Le Goff, J.
1974 *La civilisation de l'Occident médiéval*, srp. pr. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Europe*, Beograd.
- Lucić, I.
1979 *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, III, Split.
- Lučić, J.
1968-69 "Ponovno o 'Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti'", *Historijski zbornik XXI-XXII*, 557-571.
- Mandić, O.
1952 "Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj", *Historijski zbornik V*, 3-4, 225-298.
1958-59 "'Pacta conventa'" i 'dvanaest' hrvatskih bratstava", *Historijski zbornik XI-XII*, 165-206.

- Margetić, L.
1983 *Srednjovjekovno hrvatsko pravo – stvarna prava*, Zagreb-Rijeka-Čakovec.
- Mažuranić, V
1908-1922 *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb.
- Novak, V.
1959 *Zadarski kartular samostana svete Marije*, Zadar.
- Novak V.-Skok P.
1952 *Supetarski kartular*, Zagreb.
- Omašić, V.
2001 *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Kaštela.
- Ostrogorski, G.
1969 “Vizantijska seoska opština”, u: *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Beograd, 100-122.
- Rački, F.
1884, 1888 “Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća”, *Rad JAZU* 70, 153-190; 91, 125-180.
- Raukar, T.
1977 *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb.
1997 *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb.
- Šišić, F.
1914 *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb.
1925 *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb
1944 *Poviest Hvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, Zagreb
- Šufflay, M.
1915 “Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen”, *Ungarische Rundschau* IV.
1991 *Srbi i Arbanasi*, Zagreb.